

Wyroby fajansowe odkryte w latrynie zarejestrowanej na terenie dawnego kwartału XXVIII Starego Miasta w Stargardzie

Mateusz Szeremeta

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie

m.szeremeta@muzeum-stargard.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1791-483X>

Abstrakt

Podczas badań archeologicznych na części XXVIII kwartału miejskiego w Stargardzie, które prowadzone były w latach 2015–2018, na tyłach parceli odkryto pozostałości nowożytnej latryny. W wypełnisku obiektu zarejestrowano 1527 fragmentów naczyń fajansowych. Większość zbioru stanowią fragmenty naczyń typu *Stettiner Ware* pochodzące z lokalnych warsztatów ceramicznych. Uzupełnieniem zbioru są fragmenty importowane z terenów dzisiejszych Niderlandów i Niemiec. Odnalezione zabytki datowane są na okres od końca XVII do pocz. XIX w.

Abstract

During archaeological excavations in a part of town quarter XXVIII in Stargard which were carried out between 2015 and 2018, remains of a modern times latrine pit were uncovered in the back of the plot. The fill of the object contained 1527 pieces of faience vessels. Most of the collection is made up of pieces of vessels of the so called *Stettiner Ware* that were produced in local ceramic workshops. The collection is complemented by pieces imported from contemporary the Netherlands and Germany. Uncovered finds date back to the period from the end of the 17th until the beginning of the 19th century.

Słowa kluczowe

Stargard, ceramika, fajans, *Stettiner Ware*, nowożytność

Key words

Stargard, ceramics, faience, *Stettiner Ware*, modern times

Wstęp

Pracownicy Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie w latach 2015–2018 przeprowadzili badania archeologiczne na terenie pięciu parcel dawnego kwartału

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto. Plan miasta według M.F. Schwadtkena z 1724 r. z zaznaczonym terenem objętym badaniami archeologicznymi na kwartale XXVIII (kolor czerwony). Kreślił C. Rysz, oprac. M. Szeremeta

XXVIII¹ (ryc. 1:1). Obszar ten znajduje się w granicach Starego Miasta² i wytyczony jest wspólnie ulicami: Włosienniczą (*Haarstrasse*), nieistniejącym fragmentem ulicy Szewskiej (*Schuhstrasse*), Kuśnierzy (*Peltzerstrasse*) oraz od strony południowej tzw. Kanałem Młyńskim (korytem rzeki Iny). Prace wykopaliskowe objęły obszar o łącznej powierzchni 280 m², gdzie na tyłach jednej z działek (nr 443 – ryc. 1:2) zarejestrowano relikwiny nowożytnego latryny (obiekt 11) oraz wkopu pod jej wykonanie (obiekt 11a)³.

W trakcie eksploracji obu jednostek stratygraficznych pozyskano łącznie 1527 fragmentów naczyń fajansowych⁴, co stanowi jedynie 13,05% całkowitej liczby zabytków ceramicznych zarejestrowanych w wypełniskach obiektów 11 i 11a (por. tab. 1). Znac-

Tabela 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII – inwentarz. Oprac. M. Szeremeta

Obiekt 11						
Fajans						
Nr inw.	Ilość	Talercze i misy	Dzbanki/garnki	Kufle	Inne	Nieokreślone
90	26	22	4			1
91	210	142	66	2		
91a	77	60	15	2		
91b	55	43	11	1		
103	4	4				
103a	94	77	15	1	1	
108	33	20	13			
110	170	147	23			
113	93	78	15			
116	77	73	4			
116a	588	447	77	58	6	
Suma	1427					

Obiekt 11a						
Fajans						
Nr inw.	Ilość	Talercze i misy	Dzbanki/garnki	Kufle	Inne	Nieokreślone
9	7	7				
71	81	64	16		1	
100	12	7	5			
Suma	100					

¹ Numeracja na podstawie planu katastralnego miasta z 1724 r. sporządzonego przez M.F. Schwadtkena, który stanowi podstawę kartograficzną w badaniach archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta w Stargardzie. Stanowisko archeologiczne: Stargard 11a (AZP 32–10/167), miasto lokacyjne wpisane do rejestru zabytków pod nr 40 decyzją KL.-V-0/19/55 z dnia 22 kwietnia 1955 r.

² Obszar późnośredniowiecznego miasta lokacyjnego wpisanego do rejestru zabytków pod nr 40 decyzją KL.V-0/19/55 z dnia 22 kwietnia 1955 r. i objętego ochroną jako stanowisko archeologiczne Stargard 11 (AZP 32–10/166).

³ Majewski, Stań 2015; Stań 2017; Wojciechowska 2017, 100.

⁴ W pracy konsekwentnie używany jest termin fajans, jako wyrób ceramiczny o bardziej lub mniej (fajans delikatny) porowatym, nieprześwitującym czerepie barwy kremowobiałej, żółtej, korkowej i bladoczerwonej pokryty nieprzezroczystym szkliwem barwy białej (biało-szarej) i/lub szkliwami barwy błękitu kobaltowego, miedziowej zieleni, antymonowej żółci i manganowego fioletu. W celu uniknięcia nieprawidłowości nie stosuje się używanych, niekiedy błędnie, w literaturze terminów: pseudofajans, półfajans (por. Starski 2009, 322), półmajolika, mezzamajolika, pseudomajolika (por. Tietzel 1980,

ne rozdrobnienie materiału utrudniło jego analizę, a brak cech dystynktywnych niewielkich ułamków niejednokrotnie uniemożliwił ich jednoznaczny identyfikację.

Celem pracy jest przede wszystkim prezentacja bazy źródłowej, czyli zwięzły opis technologii, form i ornamentyki naczyń, który posłuży poszerzeniu wiedzy o użytkowaniu na Pomorzu Zachodnim określonych rodzajów naczyń w nowożytności. W opracowaniu pominięto opis procesu produkcji i historię rozprzestrzeniania się wyrobów fajansowych w Europie, bowiem literatura przedmiotu dostatecznie opisuje te zagadnienia⁵, a niniejsza rozprawa skupia się głównie na opracowaniu samego materiału archeologicznego w kontekście lokalnym. Mimo, iż materiał pochodzi z zamkniętego obiektu, a zespół wydaje się względnie homogeniczny, to wnikliwa analiza wskazała w wielu przypadkach znaczne rozbieżności pod względem chronologicznym. W wybranych przypadkach podjęto próbę określenia proveniencji zabytków.

Ceramika importowana

Wyroby importowane, w tym fajans, stanowią ważne źródło archeologiczne, ponieważ jako przedmiot handlu są odzwierciedleniem interakcji gospodarczych miasta, a wielokrotnie w opracowaniach stanowią podstawę do określenia cenzusu majątkowego. Wiele razy już podejmowano próbę określenia pozycji mieszkańców Stargardu w oparciu o posiadane dobra⁶. Wśród zbioru zabytków z latryny udało się wyróżnić nieznaną część zabytków (6,41%), które wyraźnie wyróżniają się na tle całego zbioru tak pod względem technologicznym, jak i pod kątem estetyki wykonania. Tego typu wyroby, generalnie wyższej jakości, z reguły kierowane były do zamożniejszego konsumenta, który mógł pozwolić sobie na towary luksusowe, a których koszt stanowił niekiedy wielokrotność lokalnych odpowiedników⁷. Nie należy jednak wykluczyć, że mieszkańcy o średnim lub niższym statusie społecznym nie wykazywali również chęci posiadania przedmiotów o charakterze „życzeniowym”. Znajdowane na stanowiskach miejskich zabytki archeologiczne są szansą na prześledzenie systemu upowszechnienia się m.in. tego typu dóbr przez pryzmat poszczególnych warstw społecznych⁸.

Kluczem do dokładnej klasyfikacji ceramicznych zabytków nowożytnych, w szczególności naczyń importowanych jest oparcie analizy na sygnaturach⁹, które są w stanie wskazać bezpośrednio warsztat, (a nawet samego garncarza) w którym dany egzemplarz powstał i określić czas jego powstania. W przypadku zbioru z kwartału XXVIII tylko na 1 ułamku dna naczynia zachował się częściowo znak producenta. Brak sygnatur mocno utrudnia dokładne określenie proveniencji i chronologii wybranych egzempla-

27; Ślesieński 1983, 210; Frontczak 2009, 66; Gil, Kałagate, Wolanin 2010, 232).

⁵ Więcej zob. Tietzel 1980, 28–31; Hankowska 1985, 615–638; Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 12–19; Sołtan-Kościelecka 2004, 463–482; Marcinkowski 2011, 28–32; Mattison 2021, 150.

⁶ Kwiatkowski, Majewski 2012, 121; Majewski, Wojciechowska 2019, 226.

⁷ Majewski, Wojciechowska 2019, 226.

⁸ Marcinkowski 2011, 114–124.

⁹ Importowane naczynia posiadały na dnie malowany, odcisnięty lub nadrukowany znak w postaci prostego symbolu, inicjałów lub nawet pełnej nazwy warsztatu – Chrościcki 1974, 9; 1989, 11–13.

rzy, dlatego w większości przypadków analiza oparta jest na analogiach w sferze technologicznej oraz stylistycznej popartych literaturą przedmiotu.

NIEMCY/PRUSY

Arnstadt

Do najstarszych w całym zbiorze należy zaliczyć 5 fragmentów o niemieckiej proweniencji, które można łączyć z ośrodkiem ceramicznym w mieście Arnstadt w Turynii. Tamtejszy zakład wyróżniała wysoka jakość wykonywanych naczyń, wśród asortymentu znajdowały się głównie bogato zdobione misy, talerze i dzbany, ale także okazy ściśle powiązane z aptekarstwem – naczynia na maści i smarowidła (niem. *Salbentöpfchen*) oraz albarello¹⁰. Produkowane egzemplarze pokrywane były szkliwem cynowo-olowowym i zdobione wyłącznie kobaltem w różnych odcieniach. Unikalną oraz czytelną cechą wytworów był niepowtarzalny motyw, który łączy w sobie elementy roślinne, a w głównej mierze tulipany¹¹ – w formie otwartej, zamkniętej, jak również cebulek z dekoracją w postaci spirali¹². Spośród zabytków zarejestrowanych przy ul. Szewskiej wyróżnić można co najmniej dwa naczynia. Pierwsza forma to niewielki fragment brzuśca naczynia w typie *Salbentöpfchen* lub albarello (ryc. 2:1) zdobionego trzema dookólnymi liniami, niewielkimi pasmami ornamentu roślinnego oraz fragmentem charakterystycznej dla garncarni spirali. Szklivo na zewnątrz jest mocno zmatowione, szarawe, wewnątrz zaś wyraźnie błyszczące. Przełam jest jednolity o barwie jasnobieżowej. Analogiczne formy datowane są na XVII w.¹³, lecz biorąc pod uwagę datowanie całego zbioru z latryny, rozsądnie będzie ustalić czas powstania zabytku na XVII–1. poł. XVIII w., czyli orientacyjny okres funkcjonowania garncarni produkującej tego typu ceramikę w Arnstadt¹⁴. Tożsamo datować należy również 4 fragmenty (ryc. 2:2–4) pochodzące najprawdopodobniej z jednego naczynia w typie *Tüllenkanne*¹⁵. Zabytki o kremowobiałym przełamie, matowym szkliwie na zewnątrz i błyszczącym wewnątrz zdobią ornamenty roślinne tj. fragment dużego kwiatka, w który wpisany została spirala oraz zachowane częściowo liście łączące się z niedużą spiralką.

Wysoka jakość wykonania oraz estetyka wpisująca się w aktualną modę czyniły wyroby z Arnstadt ważnymi towarami eksportowymi. Formy prezentowane w muzeach pochodzą często z aukcji, wymian lub stanowią dar, co nie daje nam wiarygodnej informacji o faktycznym rozprzestrzenianiu się ich na szlakach handlowych¹⁶. Dopiero dane pochodzące z miejskich badań archeologicznych mogą rzucić nowe światło na zagad-

¹⁰ Articus 1997, 37.

¹¹ Jest to odpowiedź na tak zwaną „tulipomanię”, która panowała w 1. poł. XVII w. – Garber 1989.

¹² Lappe 1997, 12–13.

¹³ Por. Jentsh 1997, 89, fot. 2; 102, fot. 2.

¹⁴ Dokładana data zakończenia pracy warsztatów nie jest znana, jednak jeszcze w 1. poł. XVIII w. pojawiają się informacje o produkcji „niebieskich naczyń z Arnstadt” i wzmiankuje się o ich garncarzach nazywanych *Blautöpfer* – Lappe 1997, 14–15.

¹⁵ Por. Jentsh 1997, 100, fot. 1. Analogię określono na podstawie bliźniaczego schematu zdobień.

¹⁶ Lappe 1997, 14.

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. Fragmenty naczyń importowanych. Fot. i oprac. M. Szeremeta

nienie kierunków eksportu turyńskich naczyń. Stargardzkie odkrycia¹⁷ z ul. Szewskiej mogą nie tylko potwierdzać obecność Stargardu w sieci wymiany handlowej z terenem środkowych Niemiec, ale pozwalają dodatkowo przypuszczać, iż sama ceramika z Turynii cieszyła się szerokim uznaniem wśród miast nad Bałtykiem, bowiem fragmenty naczyń znalezione zostały również m.in. w takich miastach jak Stralsund¹⁸, Schwerin¹⁹, Szczecin oraz Kopenhaga²⁰.

Berlin

Obecność warsztatów specjalizujących się w produkcji fajansu w Berlinie jest udokumentowana co najmniej od 1680 r., lecz problem z oznaczaniem najwcześniejszych wytworów wynika z ich usilnej próby odtworzenia holenderskiego stylu z Delft. Dodatkowe utrudnienie w identyfikacji stanowi często brak znaków mistrzowskich i sygnatur²¹. Pierwsza połowa XVIII w. to okres, kiedy widzimy zmiany w ceramice berlińskiej, manufaktury podejmują próbę wykształcenia swojego własnego stylu, w którym widoczna jest synteza sztuki barokowej oraz elementy nawiązujące do instytucji władzy²². W trakcie prac badawczych przy ul. Szewskiej zarejestrowano pozostałości po co najmniej dwóch formach wpisujących się w XVIII-wieczne trendy²³ stolicy nowoutworzonego Królestwa Prus.

Pierwszy z zabytków to prawie w całości zrekonstruowany (47 fragmentów) przykład kufła cylindrycznego. Forma o średnicy maksymalnej wyđętości brzuśca 11,70 cm i wysokości 17,70 cm wykonana została z jasnej, korkowo-żółtej gliny i pokryta całkowicie wewnątrz oraz na zewnątrz szkliwem cynowo-ołowiowym (ryc. 3:1). Dno od spodu pozbawione jest całkowicie malatury, szkliva oraz nie posiada sygnatury. Brzusiec kufła jest bardzo bogato zdobiony, górną oraz dolną część malunku wydziela rozbudowany, poziomy ornament, na który składają się dwie dookolne, poziome linie płynnie połączone z niewielkimi spiralkami. Za spiralami umiejscowiono niewielkie łuki rozchodzące w formie fali, które zwieńczone są pasmem linii pionowych tworzących trójkąty. Na bocznych ściankach brzuśca naniesiono dwie znacznej wielkości łodyżki z liśćmi i spiralkami, które zwieńczone są trzema rozłożystymi tulipanami. Owalne w przekroju ucho zdobione jest na całej długości kombinacją linii poziomych i pionowych tworzących sieć niewielkich poziomych „drabinek”. Dolna część ucha ma dodatkowo trójkątny w przekroju, niewielki element, który dodaje dekoracyjności całemu naczyniu. W centralnym punkcie kufła widnieje przedstawienie orła w koronie z szeroko rozpostartymi skrzydłami oraz monogramem *FR* króla Prus Fryderyka II Wielkiego (por. ryc. 3:2).

¹⁷ W trakcie badań przy Rynku Staromiejskim (w latach 1969–1970) odkryto patere, która przypuszczalnie pochodzi z turyńskiego warsztatu – Kwiatkowski 2012a, 75.

¹⁸ Ansoerge 2013, 187.

¹⁹ Reichelt 2009, 455.

²⁰ Lappe 1997, 14.

²¹ Falke 1923, 5.

²² Pojawiają się ilustracje insygniów władzy, heraldyczne orły oraz cytaty i sentencje z rządu związane – Falke 1923, 5; Strauss 1980, 8–9.

²³ Zabytki pozbawione są sygnatury, a określenie proveniencji określono na podstawie obserwacji technologicznej i stylistycznej obu egzemplarzy.

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. Fragmenty naczyń importowanych. Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ptak ustawiony na zdobnym podeście trzyma w szponie symbol władzy tj. królewskie jabłko. Całość malatury jest monochromatyczna – wykonana została w kilku odcieniach kobaltu. W trakcie badań nie zarejestrowano cynowej pokrywki, która zdobiła dodatkowo kufel, a po której został ślad w postaci otworu mocującego w górnej części ucha oraz wyraźnie wyprofilowana górna część naczynia (ryc. 3:3). XVIII-wieczne fajansowe kufle w większości zaopatrzone były w bardziej lub mniej zdobną pokrywkę²⁴, która zapewne miała chronić przed zabrudzeniem oraz ulatywaniem aromatów trunku. Analogiczne tak pod względem formy, jak i zdobień egzemplarze wytwarzane były w berlińskiej manufakturze Corneliusa Funcke od lat 30. XVIII w.²⁵ Biorąc pod uwagę datę objęcia tronu przez Fryderyka Wielkiego (1740 r.) jako dolną granicę oraz zakończenie pracy manufaktury w 1747 r.²⁶, jako górną, to należy tym samym przyjąć, że stargardzki egzemplarz powstał w trakcie tego siedmioletniego okresu.

Nieco szersze ramy czasowe, bo lata 1730–1747, należy przyjąć dla datowania zachowanego fragmentarycznie drugiego kufła (ryc. 2:5–10), który najprawdopodobniej – pomimo stanu zachowania – należy również łączyć z powyższą, berlińską manufakturą Corneliusa Funke. W przydennej części brzuśca formy umieszczony został ornament roślinny w postaci rozłożystej kępy trawy, która zamknięta została w prostej, linearnej bordiurze roztaczającej się wzdłuż dolnej części naczynia (ryc. 2:5, 9). Całość wykonano w zmiennych odcieniach kobaltu. Ucho (ryc. 2:10) oraz prawdopodobnie górna część naczynia pokryte zostały metodą gęstego tapowania w bordowo-brązowym odcieniu barwnika manganowego. W centralnej części naczynia umieszczony był pierwotnie heraldyczny orzeł lub zdobny kartusz²⁷ (ryc. 2:6), lecz stan zachowania uniemożliwia drobiazgową identyfikację.

Popularność motywów zdobniczych opartych na insygniach władzy świeckiej, heraldyce oraz umieszczaniu monogramów i maksym władców zdaje się nie słabnąć jeszcze w 2. poł. XVIII w., a zasięg tego zjawiska mógł obejmować teren całego nowopowstałego w 1701 r. Królestwa Prus. Badania archeologiczne w Stralsundzie dostarczyły szereg przykładów fajansowych talerzy zawierających daty 1745 i 1747 oraz posiadających monogram *FR*²⁸ jako jedno z głównych zdobień. Biorąc pod uwagę jakość wykonania, można domniemywać, że formy ze Stralsundu stanowią wytwór miejscowych lub okolicznych pracowni garncarskich. Egzemplarze z tożsamą inskrypcją literową tj. talerz z datą 1755²⁹ oraz kufel z 1758³⁰ ze zbiorów berlińskiego muzeum zdają się potwierdzać, iż ten sposób zdobień nie przeżył się jeszcze pod koniec lat 50. XVIII w. Zjawisko tego typu rozumieć można dwojako, z jednej strony upatrując faktycznej czci władcy, w przypadku stargardzkich znalezisk postaci Fryderyka Wielkiego, który jawił się społeczeństwu jako monarcha światły, stawiający dobrobyt obywateli na pierwszym

²⁴ Por. Schwarze 1980, 145–307; Mahnert 1993, 45; Glaser 2017, 211–215.

²⁵ Schwarze 1980, 156, fot. 397–401.

²⁶ Schwarze 1980, 16.

²⁷ Por. Schwarze 1980, 156–157, fot. 397–406.

²⁸ Ansoerge 2013, 185.

²⁹ Kirsch 1999, 59.

³⁰ Kirsch 1999, 64.

miejscu³¹. Z drugiej strony zaś można dopatrywać się w tym zachowań czysto propagandowych, będących elementem polityki państw absolutystycznych. Tym samym warto zaznaczyć, iż opis, próba charakterystyki i systematyzacji nowożytnych źródeł archeologicznych powinna być mocno zespolona z ujęciem sytuacji polityczno-gospodarczej³², która to mogła mieć wyraźny wpływ tak na ówczesnych odbiorców, jak i producentów dóbr³³.

Berlin – Eberswalde

Jedynym ze zbioru fragmentem zawierającym sygnaturę, a zarazem jedynym „reprezentantem” fajansu delikatnego³⁴ jest ułamek dna naczynia o przełamie barwy kremowobiałej. Pokryty z obu stron szkliwem zabytek posiada odcisnięty napis „RÖSTEL” (ryc. 2:11) wpisany w prostokątny stempel, po którym ślad widać nad napisem. Powyżej namalowany został metodą podszkliwną podłużny, mocno rozmyty symbol – berło królewskie (?). Sygnatura tego typu наносzona była w latach 1763–1918 na produkty pochodzące z Królewskiej Manufaktury Porcelany, w tym jako malatura przynajmniej do 1837 r.³⁵ W owym okresie w mieście Eberswalde źródła poświadczają, iż w latach 20. XIX w. produkcję garncarską prowadził J.G. Röstel³⁶. Być może mamy do czynienia z wczesną formą kooperacji/podwykonawstwa (?), zwłaszcza, że w połowie XIX w. zauważalny był już znacznie spadek jakości wyrobów berlińskiej manufaktury³⁷. Biorąc pod uwagę powyższe, stargardzki zabytek w przybliżeniu datować należałoby na 1. poł. XIX w., przynajmniej do 1837 r.

Nieokreślone miejsca produkcji

W zbiorze z latryny zarejestrowano również nieznaczną liczbę ułamków (24 fragmenty), które na podstawie obserwacji i korelacji z wcześniejszymi odkryciami ze Stargardu uznano za wyroby importowane, jednak nie określono ich dokładnej proveniencji z dokładnością do co najmniej mikroregionu.

Do takich form należy zaliczyć destruk (22 fragmenty) niewielkiego dzbanka – ryc. 2:12. Forma z gliny o bladożółtym odcieniu szkliwiona została wewnątrz kremowobiałym szkliwem kryjącym, zaś cała zewnętrzna strona zabarwiona została na zasadniczo nietypowy odcień zieleni wpadającej w tonację barwy seledynowej. Być może mamy do czynienia w tym wypadku z pruską imitacją XVII-wiecznych produktów francuskich³⁸.

Za wyrób, którego proveniencji bliżej nie ustalono należy uznać również fragment przydeny brzuśca dzbanka (ryc. 2:13) o przełamie barwy szaro-żółtej, pokrytego szaro-

³¹ Salmonowicz 1980, 35–39; 2006, 144–148.

³² Kajzer 1996, 2018.

³³ Marcinkowski 2009, 175–183.

³⁴ Rodzaj fajansu wykonywany głównie z białej, drobno zmielonej glinki kaolinowej, pokrywany przezroczystym lub półprzezroczystym szkliwem ołowiowym lub ołowiowo-boraksowym. Ceramika tego typu powstała w Anglii ok. 1720 r. – Chrościcki 1989, 10; Birkenmajer 1992, 38–47.

³⁵ Chrościcki 1974, 294–297.

³⁶ Schmidt 1941, 91.

³⁷ Chrościcki 1974, 295.

³⁸ Ostkamp 2013, 113.

białym szklivem wewnątrz oraz niebieskim na zewnątrz. Analogiczny egzemplarz odkryty już wcześniej w Stargardzie³⁹ datowany jest na XVIII w. i tak też należałoby datować ułamek zarejestrowany w latrynie przy ul. Szewskiej. Warto zauważyć, że w Bernie w 4. ćw. XVIII w. poświadczono produkcję zbliżonych pod względem stylistycznym naczyń⁴⁰, jednak i w tym przypadku ułamek należałoby uznać raczej za pruską kopię/imitację.

Ostatnim przykładem pruskiej produkcji fajansowej jest niewielki fragment talerza z kremowobiałej glinki, szklwionego tylko od strony lustra z zachowaną częściowo inskrypcją: (...) *ich de(n?)* – fragmentem sentencji/modlitwy umieszczonej w kołnierzach mis/talerzy (ryc. 2:14). Analogiczne fajansowe formy, w tym kompletnie zachowane zabytki ze zbiorów w Szczecinie z 1709 r.⁴¹ oraz ze Stargardu z 1706 r.⁴², stanowią dobrą podstawę, by znalezione przy ul. Szewskiej ułamek datować w przybliżeniu na 1. dekadę XVIII w.⁴³

NIDERLANDY

Delft

Początek XVII w. jest kluczowym momentem w nowożytnej historii Niderlandów, które dzięki sukcesom Zjednoczonej Kompanii Wschodnioindyjskiej na długo stały się dominującą siłą w światowym handlu morskim⁴⁴, a szerokie kontakty z krajami Dalekiego Wschodu pozwoliły im wykształcić całkowicie nową jakość produktów użytkowych, swoistą imitację chińskich wyrobów⁴⁵. W tym właśnie okresie obrano nowy kierunek w zdobnictwie holenderskich wyrobów ceramicznych, co na swój sposób wyznaczyły nowe standardy, nie tylko w niderlandzkiej⁴⁶, ale i europejskiej sztuce. Już w początkowym okresie gospodarczej dominacji, wśród tamtejszych ośrodków trudniących się wyrobem fajansu wysokie uznanie zyskało miasto Delft, gdzie produkcję rozpoczęto już w 1. poł. XVII w.⁴⁷ Fajanse delftyjskie, przynajmniej początkowo, inspirowane były *stricto* „chińszczyzną” – na produkty nanoszono malaturę w postaci liter, symboli chińskich oraz sceny rodzajowe, pejzaże i postaci o typowo dalekowschodniej stylizacji⁴⁸.

W zbiorze zabytków ze Stargardu zachował się niewielki ułamek kolistego naczynia (dzbanka/czarki/wazy?) o przełamie barwy kremowożółtej szklwiony obustronnie (ryc. 3:4), który może pod kątem dekoracji korespondować z wyżej wymienioną stylistyką typu *chinoiserie*. Wewnątrz część naczynia pokryta została wysokiej jakości

³⁹ Kwiatkowski 2012a, 237–239.

⁴⁰ Heege 2010, 70.

⁴¹ Karwowska 2010b, 33, kat. I.17.

⁴² Kwiatkowski 2012a, 99–101.

⁴³ Warto przy tym jednak zaznaczyć, że naczynia posiadające inskrypcje w postaci cytatów z Biblii, pieśni i modlitw oraz aforyzmów wytwarzano w wielu europejskich ośrodkach – Dąbal 2015, 233–235; Kwiatkowski, Majewski 2016, 154.

⁴⁴ Balicki, Bogucka 1976, 217–234; Tietzel 1980, 22–26.

⁴⁵ Chrościcki 1989, 158; Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 10; Frontczak 2009, 69–70.

⁴⁶ Pierwowzorem nowego stylu zdobień ceramiki stała się porcelana dynastii Ming – Tietzel 1980, 55; Gaimster 2006; 97; Goraj 2009, 349.

⁴⁷ Chrościcki 1989, 158; Piątkiewicz-Dereniowa 1991, 13.

⁴⁸ Piątkiewicz-Dereniowa 1991, 13; Gaimster 2006, 98.

szkliwem barwy szarej wpadającej w błękit, zaś na zewnątrz fragmentarycznie zachował się rękaw postaci na tle długiego płaszcza z tłem wypełnionym promieniście rozchodzącymi się zza postaci zaokrąglonymi liniami. Całość wykonana została z wysoką starannością w wielu odcieniach barwy kobaltowej. Wielkość zabytku oraz jego stan zachowania uniemożliwia precyzyjną identyfikację i wyszukanie analogii, lecz biorąc pod uwagę cechy techno-stylistyczne zabytku można domniemywać, iż powstał w jednej z manufaktur delftyjskich w końcu XVII w. lub na początku XVIII w. (tzw. okres przejściowy⁴⁹).

Azjatycki charakter zauważalny jest również na zachowanym szczątkowo ułamku talerza szklwionego obustronnie (ryc. 3:5). Geometryczna bordiura kołnierza uzupełniona jest od wewnętrznej strony motywem roślinnym w postaci kolistych wici wydobywających się z pąka kwiatowego. Pierwotnie wzór zapewne wypełniał cały kołnierz nawiązując do klasycznego, segmentowego podziału chińskiej porcelany. Całość dekoracji wykonano błękitem kobaltowym w technice *delft blue*. Bardzo podobny schemat zdobniczy wykorzystany został na znalezionym już wcześniej w Stargardzie talerzu datowanym na 2. poł. XVIII w.⁵⁰ Natomiast dla egzemplarzy z amsterdamskich badań, z tożsamo wykorzystanym w kołnierzu motywem skrzyżowanej, linearnej wici chronologię określono na lata 1725–1775⁵¹. Biorąc pod uwagę powyższe, stargardzki zabytek z ul. Szewskiej należy najprawdopodobniej datować na XVIII w., lecz nie wcześniej niż na rok 1725 i z dużym prawdopodobieństwem uznać jego delftyjskie pochodzenie.

Jako ostatni do tego zbioru zaliczyć trzeba ułamek cienkościennego, wykonanego z kremowobiałej glinki i obustronnie szklwionego talerzyka (ryc. 3:6), na którego wierzchniej części naniesiono metodą mieszaną (malatura i tapowanie), wypełniającą zapewne całe lustro naczynia, dekorację w odcieniach barwy kobaltowej. Precyzyjna identyfikacja zabytku jest niemożliwa, lecz biorąc pod uwagę podobieństwo – pod względem stylistyki zdobniczej i poziomu wykonania – do delftyjskich form z 1. poł. XVIII w.⁵², tak należałoby datować również stargardzki egzemplarz.

Nieokreślone miejsca produkcji

Wśród kolekcji zabytków z ul. Szewskiej zarejestrowano również fragment fajansu, który na podstawie analizy jakościowej i porównawczej uznano za produkt o niderlandzkiej proveniencji, jednak niemożliwe jest precyzyjne dookreślenie ośrodka produkcyjnego. Jest to ułamek filigranowego, zdobnego talerza (ryc. 3:7). Naczynie biskwitowe wykonane zostało z gliny żelazistej, a po wypaleniu uzyskało barwę jasnopomarańczowo-różową. Zaopatrzone jest w stopkę wysokości ok. 5 mm. Dno formy pokryte jest cienką warstwą, wysokiej jakości kremowobiałego szkliwa pozbawionego spękań, natomiast lustro oraz płynnie przechodzący z niego kołnierz pokryte zostały

⁴⁹ Okres przejściowy to czas, w którym zdobieniu poddawano całe płaszczyzny naczyń, na których pojawiały się postaci umieszczone swobodnie na tle dekoracji pejzażowej o kontynuacyjnym układzie i kompozycji wieloplanowej – Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 17.

⁵⁰ Kwiatkowski, Majewski 2016, 157.

⁵¹ Por. Ostkamp et al. 2017, 231, cat. 109.

⁵² Por. An early 18th century delft dished plate; Antique Delft earthenware plate in blue and white, 18th century period; Dutch Delft Blue and White Dish, C. 1750; Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 98.

malaturą w odcieniach barwy kobaltowej. Na zachowanym szczątkowo ornamencie, w dolnym prawym rogu widoczne są przede wszystkim schematycznie przedstawione refleksy na tafla zbiornika wodnego oraz korona drzewa/krzewy na planie pierwszym. Na lewej części zachowanego ornamentu widnieją kosze/garnki (?) z których, na ostatnim planie, wylaniają się szerokie pasma nieregularnych, falujących linii. W tym wypadku mamy do czynienia z zeuropeizowaną wersją dekoracji fajansu, która była elementem swoistej ewolucji stylu sztuki użytkowej – na wyrobach pojawiały się elementy rzeczywistości niderlandzkiej tj. architektura, wiatraki, oraz pejzaże przedstawiające sceny marynistyczne, w tym statki kupieckie i łodzie rybackie. Jednoznaczne określenie chronologii powstania tego ułamka jest problematyczne. Brak rozdzielenia dekoracji lustra i kołnierza charakterystycznego już dla okresu przejściowego od poł. XVII w.⁵³ przy zestawieniu z przedstawieniami życia codziennego w Niderlandach, które były obecne w sztuce użytkowej Holandii już w 2. poł. XVII i w XVIII w., pozwala jedynie określić bardzo szerokie ramy chronologiczne powstania stargardzkiego egzemplarza na 2. poł. XVII w. i wiek XVIII.

Naczynia typu *Stettiner Ware*⁵⁴

Wyroby typu *Stettiner Ware* pochodzące z badań ze Stargardu poddane zostały już wielokrotnie wnikliwemu opracowaniu⁵⁵. Niniejszy tekst jest kontynuacją studiów nad tymi charakterystycznymi dla okresu nowożytnego wyrobami ceramicznymi. Kluczowym, choć niemożliwym na podstawie aktualnego stanu badań, jest dokładne określenie ośrodka/ośrodków produkcji poszczególnych naczyń pochodzących z badań przy ul. Szewskiej. Warto zaznaczyć, że analiza jakościowa materiału wykazała wyraźne różnice zarówno w technologii, jak również estetyce wykonania pojedynczych fragmentów i form, co jest podstawą do twierdzenia, że pochodzą one prawdopodobnie z kilku różnych warsztatów garncarskich. Zaobserwowany całkowity brak stopek u den naczyń mógłby wskazywać na ich zaodrzańskie pochodzenie⁵⁶, gdzie wyróżnić z pewnością należy ośrodki w Stralsundzie, Greiffenbergu i Greifswaldzie⁵⁷ lub zachodniopomorskie wytwórnie wyrobów typu *Stettiner Ware*⁵⁸ zarejestrowane w Słupsku, Koszalinie, Policach, Gryfinie, Chociwlu⁵⁹, Trzebiatowie⁶⁰, a także w Krośnie Odrzańskim i Czaplunku⁶¹. Nie można wykluczyć również miejscowego pochodzenia części zabytków, biorąc pod uwagę mnogość znalezionych na terenie dawnego klasztoru augustianów-

⁵³ Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 17.

⁵⁴ Nazwy *Stettiner Ware*, *Stettiner Gut*, *Stettiner Zeug* stosowane były wcześniej wymiennie, a sam termin pochodzi od jednego z głównych środków dystrybucji tych towarów, czyli portu w Szczecinie – Möller 1999, 4–5.

⁵⁵ Kwiatkowski 2010a; Kwiatkowski 2010b; Kwiatkowski 2010c; Kwiatkowski 2011a; Kwiatkowski 2011b; Kwiatkowski 2012a; Kwiatkowski 2012b; Kwiatkowski, Majewski 2012; 2016.

⁵⁶ Marcinkowski 2009, 45–46.

⁵⁷ Marcinkowski 2007, 92; Marcinkowski 2009, 45.

⁵⁸ Pomimo mnogiej ilości podobieństw M. Marcinkowski (2011, 24) wyraźnie oddziela oba te asortymenty wyrobów na podstawie wyraźnych różnic stylistycznych.

⁵⁹ Mazur 2002, 4–7; Marcinkowski 2007, 91–92.

⁶⁰ Karwowska 2010a, 17.

⁶¹ Kacprzak 2010, 9.

-eremitów w Stargardzie biskwitów naczyń fajansowych⁶², które mogą świadczyć o zorganizowanej produkcji na terenie miasta. Fascynacja produkcją fajansu objęła w XVIII i XIX w. teren prawie całego basenu Morza Bałtyckiego. Naczynia w tym typie produkowano na terenie Danii⁶³, południowej Szwecji, Meklemburgii, Schlezwiku-Holsztyna⁶⁴ oraz na terenie Pomorza Gdańskiego m.in. w Malborku, Gdańsku i Elblągu⁶⁵, co dodatkowo utrudnia precyzyjne określenie proveniencji poszczególnych egzemplarzy. W przypadku zbioru z latryny mamy do czynienia w znacznej jednak większości z podrzędną jakością, która po części może jednak wskazywać na ich pochodzenie z niewielkich, regionalnych garncarni Pomorza Zachodniego.

Podstawą do określenia chronologii ceramiki *Stettiner Ware* stał się i wciąż zdaje się być w miarę aktualny system Hansa F. Seckera, który wydzielił trzy etapy rozwoju fajansu pomorskiego: 1. okres wczesny (lata 1695–1750); 2. okres rozkwitu, tzw. *Blüteperiode* (lata 1750–1790); 3. okres późny, tzw. *bäuerlich-naive Dartellungen* (lata 1790–1820)⁶⁶. Systematyzacja zabytków oparta na modyfikacji i ewolucji stylistycznej sprawia wrażenie rzetelnej, jednak wydzielone przez badacza sztywne ramy chronologiczne wydają się nazbyt rygorystycznie nakreślone – nie należy ich traktować jako sztywny wyznacznik, a dla przejścia między okresami można przyjąć płynną, kilkuletnią nawet cenzurę. Materiały fajansowe ze zbioru z latryny nie są chronologicznie homogeniczne, a poszczególne formy i fragmenty są nośnikami cech wszystkich trzech z wydzielonych okresów, dlatego znaczną część opisanego materiału rozpatrywano jednostkowo pod względem chronologii.

Analiza materiału umożliwiła wydzielenie szeregu rodzajów naczyń ze względu na ich funkcję. Wyróżniono między innymi talerze płytkie, duże, ozdobne talerze o wysoko uniesionym kołnierzu, misy, dzbany/garnki oraz kufle. Dodatkowo wśród zabytków wydzielono kilka fragmentów, które stanowią elementy innych naczyń⁶⁷.

TALERZE I MISY

Analiza porównawcza wydzielonego zbioru wykazała spore dysproporcje i różnice pod względem jakości zdobień, gatunkowości surowców i przekroju form, co też przełożyło się bezpośrednio na znaczne rozpiętości w chronologii pojedynczych egzemplarzy i dało podstawę do stwierdzenia, że zabytki odkryte w stargardzkiej latrynie wyprodukowane zostały w wielu różnych warsztatach. Czerepy naczyń mają barwę od jasnokremowożółtej przez korkową po mocno ceglastoczerwoną – jakość gliny w tym wypadku nie determinuje czasu powstania zabytku ponieważ zabytki tak z końca XVII

⁶² Kwiatkowski 2011a, 37; Kwiatkowski, Majewski 2012, 119–120; Kwiatkowski, Majewski 2016, 159–160.

⁶³ Nørregaard 1981, 51–53.

⁶⁴ Möller 1999, 4.

⁶⁵ Marcinkowski 2009, 42.

⁶⁶ Secker 1915, 241.

⁶⁷ Wykorzystane w pracy nazewnictwo będzie niejednokrotnie nawiązywać do zaproponowanej przez A. Nørregaarda (1981) typologii, która jest aktualna i wykorzystywana przez badaczy w dalszym ciągu – por. Marcinkowski 2019, 101–102.

i początku XVIII w. (ryc. 6:4), jak i końca XVIII i początku XIX w. (ryc. 12:1) wypalone zostały z surowca zawierającego znaczną ilość tlenków żelaza.

Wśród kolekcji o łącznej liczbie 1186 fragmentów wyróżniono szereg form o zmiennej funkcjonalności. Poziom rozdrobnienia materiału uniemożliwił jednak dokładną kwantyfikację pod kątem szacowania minimalnej liczby naczyń⁶⁸. W przypadku zbioru z ul. Szewskiej w drodze wieloaspektowej obserwacji wydzielono natomiast rodziny naczyń o zbliżonym wykończeniu, wielkości i zastosowaniu. Wśród nich wyszczególniono:

- małe płaskie talerze z nieznacznie uniesionym, słabo wyodrębnionym kołnierzem o średnicy maksymalnej 15,5–16 cm i wysokości do 2,8 cm (ryc. 4:2);
- płaskie talerze stołowe o średnicy od 19 do 23 cm i wysokości do 3,5 cm (ryc. 4:1, 3–5; 5; 6:1, 3; 7:1; 8:7);
- duże talerze o średnicy od 26 do 31 cm i wysokości do 4,5 cm (ryc. 6:1; 12:2; 13:3);
- talerz balwierski (niem. *Barbierbecken*) o ściętej fragmentarycznie krawędzi kołnierza, średnicy 24 cm i wysokości 8 cm (ryc. 7:2);
- małe miski bez lub z uchami (niem. *Ohrenschüssel*) o średnicy do 15 cm i wysokości do 4,3 mm (ryc. 8:1–2);
- miski z uchami (niem. *Ohrenschüssel*) o średnicy od 22 do 25 cm i wysokości 6 cm (ryc. 8:4–5; 9:1; 11:4);
- duże miski z prostymi lub nieznacznie wywiniętymi krawędziami wylewu (niem. *Flachschüssel*) o średnicy od 28 do 35 cm i wysokości od 4,5 do 8,5 cm (ryc. 8:3; 12:1);
- miski z kryzą (niem. *Grüttschüssel*) o średnicy od 22 do 39 cm i wysokości od 4 do 7,5 cm (ryc. 9:2; 10:1; 11:1–2; 12:2, 4).

Najlepszym jednak sposobem charakterystyki wyrobów fajansowych w dalszym ciągu zdaje się ich systematyzacja pod kątem dekoracji, która jest najbardziej „czuła” chronologicznie. W celu uniknięcia powielania opisów każdego drobnego niuanse charakterystyka skupi się na zwięzłym, lecz przekrojowym opisie poszczególnych, wybranych motywów lub schematów zdobień. Opis poddany został dodatkowo relatywnej pod kątem czasu powstania gradacji.

Do najstarszych, kopiowanych na naczyniach *Stettiner Ware* motywów należą wszelkiego rodzaju naśladownictwa motywów azjatyckich zaczerpniętych – z już będących kalką chińskiej porcelany – wyrobów niderlandzkich. Dekoracja w tzw. stylu Wan Li wykonywana była prawie wyłącznie kobaltową barwą na białym tle. Jest to charakterystyczny dla wczesnego okresu rozwoju fajansów pomorskich motyw, a wyróżnia go wyraźny podział kołnierzy i brzuśców talerzy/mis na segmenty wypełnione symbolami, literami oraz motywami roślinnymi o chińskim charakterze⁶⁹. Te datowane na koniec XVII i 1. poł. XVIII wieku egzemplarze to trzy niewielkie ułamki kołnierzy i brzuśca misy (ryc. 6:6; 8:3). Dwa pierwsze są przykładem naśladownictwa dość nieporadnego, które poza podobnym wyglądem naczyń do wyrobów holenderskich nie jest nośnikiem

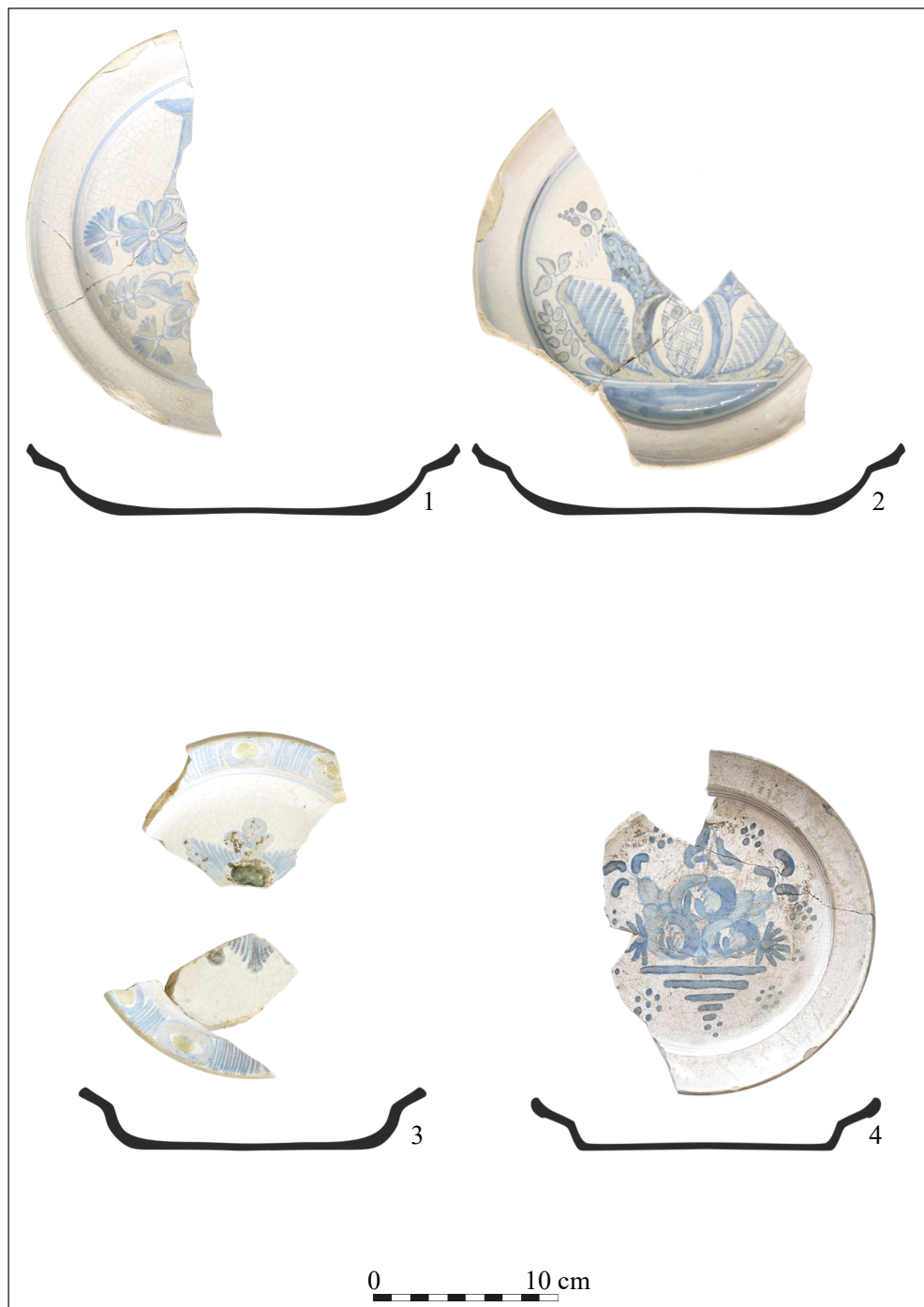
⁶⁸ Zob. Buko 1990, 364–371.

⁶⁹ Sieńkowska 2009, 161–163.

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.
Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

żadnych wartości symbolicznych. Trzeci z fragmentów (ryc. 13:3), kołnierz dużego talerza ozdobnego, wykonany został z dużo większą starannością – jakość szkliwa oraz czytelność malatury wyraźnie odbiegają od standardów wykończenia wyżej wymienionych wyrobów. Na ułamku widać pionowe pasma dzielące kołnierz na segmenty, między którymi wpleciony został motyw rozsiany (hol. *strooiptroon*⁷⁰) w postaci rzutu drobnych, prostych bukietów oraz pojedynczych kwiatów, który charakterystyczny jest dla niderlandzkich wyrobów końca XVII i XVIII w.⁷¹ Wyraźne nawiązania do powyższego, segmentowego podziału wykazują również późniejsze wyroby np. talerz ze zdobnym kartuszem w części centralnej i schematycznie malowanym kołnierzem datowany nie wcześniej niż na poł. XVIII w. (ryc. 5:3), misa z nieznacznie wywiniętymi krawędziami wylewu i mocno uproszczonym, niedbale wykonanym podziałem zdobień z końca XVIII w. (ryc. 12:1) oraz fragment talerza z uproszczoną wersją ornamentu (ryc. 12:5).

Z wczesnym okresem rozwoju fajansu pomorskiego wiązać należy również zachowany w dużej mierze talerz, w którego lustrze, zamkniętym dwoma dookólnymi prostymi liniami, zachowała się ściana budynku/altany o dachu wywiniętym kuliście w górę wyraźnie nawiązującym do zabudowy w stylu dalekowschodnim (ryc. 5:1). Kompozycję w dolnej części lustra dopełnia rozbudowany ornament roślinny. Całość zdobień wykonana została jasnym, kobaltowym odcieniem. Forma o kuliście wywiniętym kołnierzem z pogrubioną krawędzią wylewu toczona oraz malowana została z wysoką dbałością, co wyróżnia ją pod względem jakości na tle całego zbioru z latryny. Tożsame (min. liczba 2 szt. – ryc. 5:2) pod względem jakości wykonania malatury, materiałów oraz formy są talerze z przedstawieniem rozbudowanej kompozycji z owocem granatu w pozycji centralnej, która zamknięta w dwóch dookólnych liniach wypełnia całe lustro. Być może wyżej wymienione egzemplarze pierwotnie tworzyły komplet zastawy stołowej.

Do popularnych motywów zdobniczych na naczyniach z ul. Szewskiej należą również wszelkiego rodzaju odwzorowania waz wypełnionych stylizowanymi owocami lub bukietem kwiatów (ryc. 5:4). Tak malowane egzemplarze są najprawdopodobniej kopią zachodnioeuropejskich fajansów czerpiących inspirację z przedstawień na porcelanowych, chińskich pierwowzorach. Te, datowane już na początek XVII w., produkowane były m.in. w Delft⁷² oraz później, od 2. ćw. XVII w., w Rotterdamie jako zdobienia np. fliz⁷³. Stargardzkie okazy charakteryzuje, pomimo monochromatycznej, kobaltowej malatury, mocno zgeometryzowany styl, przez co należy przypuszczać, że mogły one powstawać jeszcze we wczesnym okresie, tj. 1. poł. XVIII w., ale z naciskiem na jego końcową fazę⁷⁴.

Do najstarszych motywów zdobniczych wykorzystywanych na naczyniach *Stettiner Ware* zaliczyć należy również motyw szachownicy, zachowany jedynie w szczątkowej postaci na niewielkim ułamku dna talerza (ryc. 13:5). Jest to najprawdopodobniej świa-

⁷⁰ Motyw nazywany w literaturze również kaszmirowym – Kilarska 2003, 86.

⁷¹ Marcinkowski 2011, 81.

⁷² Marcinkowski 2011, 57.

⁷³ Jonge 1947, ryc. 101–103.

⁷⁴ Na terenie miasta znajdowane były już wcześniej holenderskie „pierwowzory” dekorowane koszem/wazą datowane na 2. poł. XVII i XVIII w. – Kwiatkowski 2012a, 536.

domu nawiązanie do schematu popularnego w turyńskim Arnstadt, który już wcześniej zarejestrowano na odkrytych w Stargardzie egzemplarzach⁷⁵. Odniesienia do powyższego ośrodka zaobserwowano również na fragmencie misy/talerza (ryc. 13:2), gdzie wykorzystany został mocno uproszczony motyw zakręconej wici otaczającej kwiaty oraz rozłożyste liście rozmieszczone wokół wylewu/kołnierza naczynia⁷⁶. Do dekoracji tych form użyto jedynie barwy kobaltowej, a biorąc pod uwagę czas istnienia „manufaktury wzorcowej” można uznać, że ten typ dekoracji wykorzystywany mógł być w pomorskich garncarniach w końcu XVII i w 1. poł. XVIII w.

Z pierwszą fazą etapu rozwoju fajansu wiązane jest także pojawienie się wątku datowania wyrobów⁷⁷, który w zbiorze z latryny zauważalny jest dopiero w latach 40. XVIII w. głównie na lustrach mis z uchami i dużych talerzy (ryc. 11:4; 13:1, 4, 6). Wyjątek stanowi jeden ułamek talerza stołowego z datą 1744 i zachowanym częściowo wieńcem roślinnym, tzw. motywem tataraku (ryc. 8:7). Nanoszenie dat powstania na naczyniach fajansowych jest popularnym zabiegiem w XVIII w., praktykowanym jeszcze w pocz. XIX w. na Pomorzu. Warto zaznaczyć, że podobne sygnowanie naczyń jest stosowane już w XVII w.⁷⁸, dlatego każde takie znalezisko należy rozpatrywać osobno, a sam motyw traktować dość uniwersalnie pod względem chronologii.

Okres rozkwitu produkcji fajansów w połowie XVIII w. charakteryzuje przede wszystkim pojawienie się niespotykanych wcześniej elementów zdobniczych, tj. wizerunków postaci ludzkich, ptaków, a także rozbudowanych pejzaży z elementami architektury. Zaczęto również częściej wykorzystywać inne barwy, takie jak zieleń, żółć i brąz/purpurę w budowaniu kompozycji, przy czym kobalt w dalszym ciągu stanowił swoisty „fundament” malowideł.

Częstym motywem pojawiającym się na naczyniach z ul. Szewskiej jest *róża wiatrów*, którą dekorowane są talerze stołowe (ryc. 7:1), jak i misy oraz duże talerze ozdobne (ryc. 6:2). Towarzyszy im z reguły motyw kwiatowy, który wpleciony jest między jej ramiona. Nie mniej popularną dekoracją w zbiorze z latryny są przedstawienia mniej lub bardziej rozbudowanych plenerów architektonicznych. W lustrach talerzy oraz na misach przedstawione są widoki pojedynczych, wysokich budynków w otoczeniu bujnej roślinności (ryc. 10:1) lub całe rozbudowane panoramy miast z gęstą zabudową mieszkalną i górującymi nad nimi pozostałościami gmachów kościołów lub wież/bram obronnych (?) (ryc. 13:8–9). W poczet zdobień naczyń z latryny włączyć należy również mocno rozbudowane kompozycje kwiatowe (ryc. 4), na które składają się często zespoły bukietów, ale także i pojedyncze kwiaty umiejscowione w centralnej części luster talerzy, niekiedy otoczone wieńcem roślinnym (ryc. 6:1). Liczną grupę stanowią również przedstawienia ptaków, które często umiejscowione w środkowej części misy/talerza otoczone są mniej lub bardziej rozbudowaną szatą roślinną (ryc. 9:1; 13:6–7).

Charakterystyczne dla zbioru ze Stargardu jest gęste dekorowanie całych luster i kołnierzy dużych talerzy oraz brzuśców i wylewów mis. Najczęściej wykorzystywa-

⁷⁵ Kwiatkowski 2012a, 525.

⁷⁶ Por. Lappe 1979, Abb. 2.

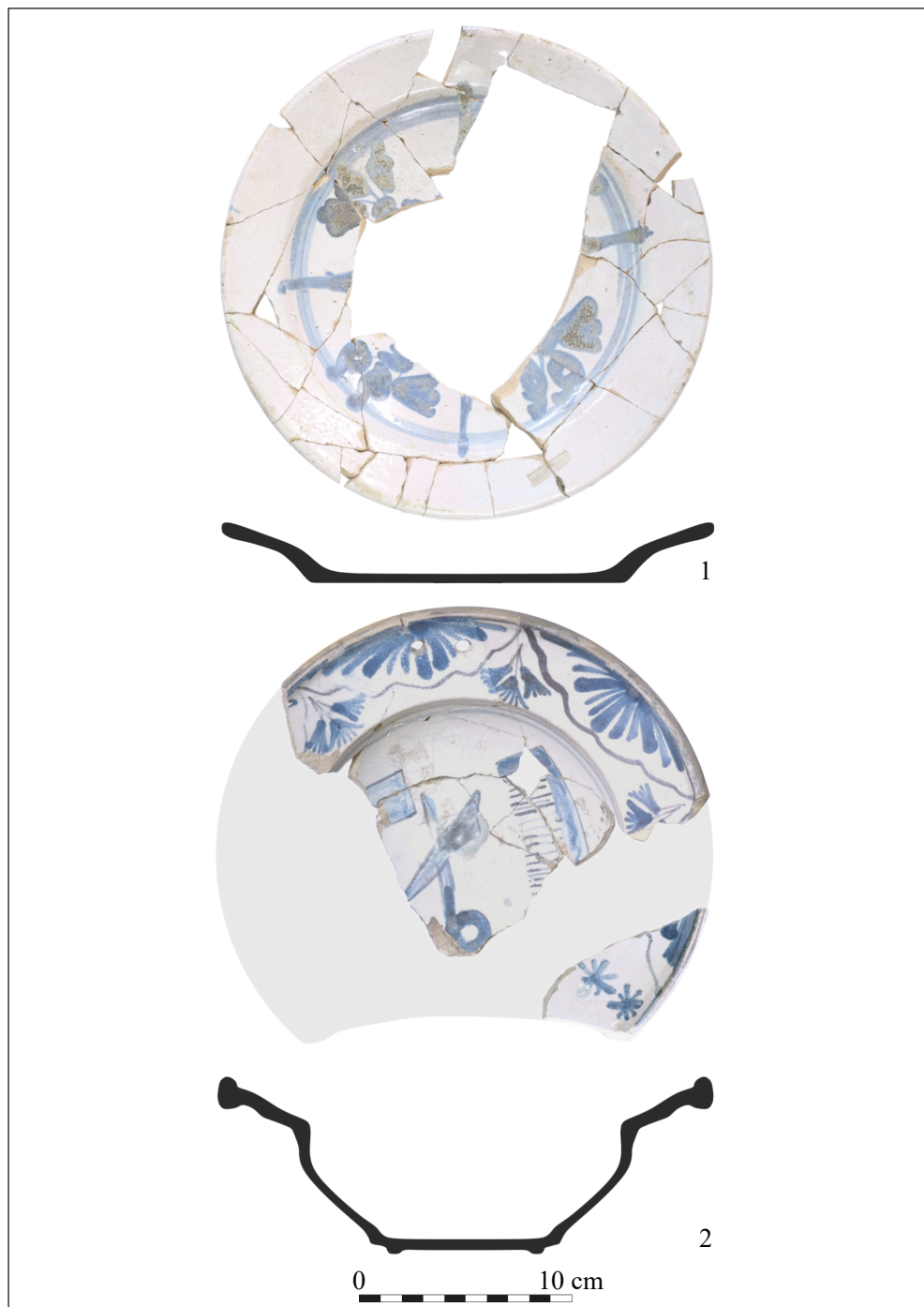
⁷⁷ Kilarska 1987, 22.

⁷⁸ Marcinkowski 2011, 65.

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

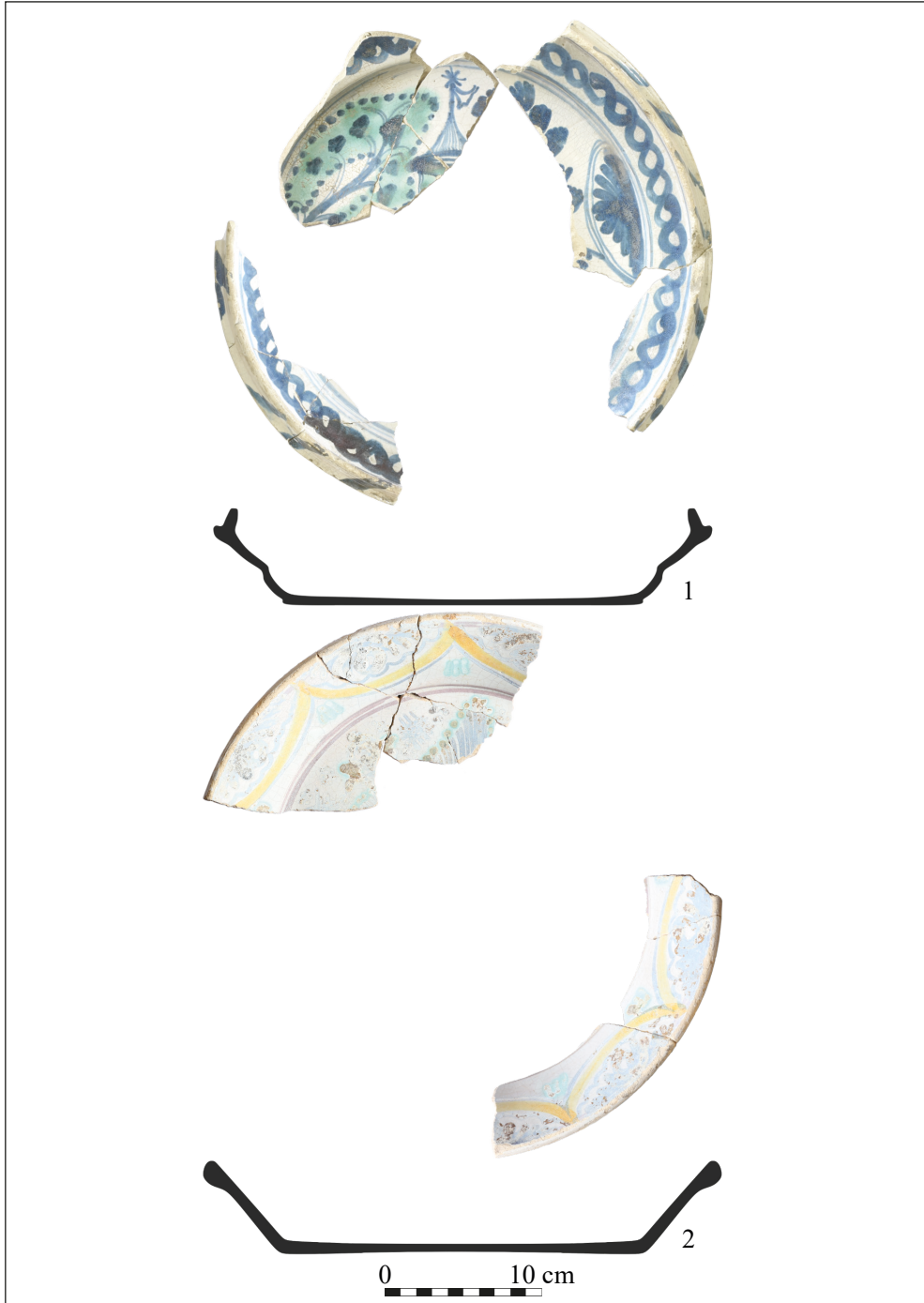

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

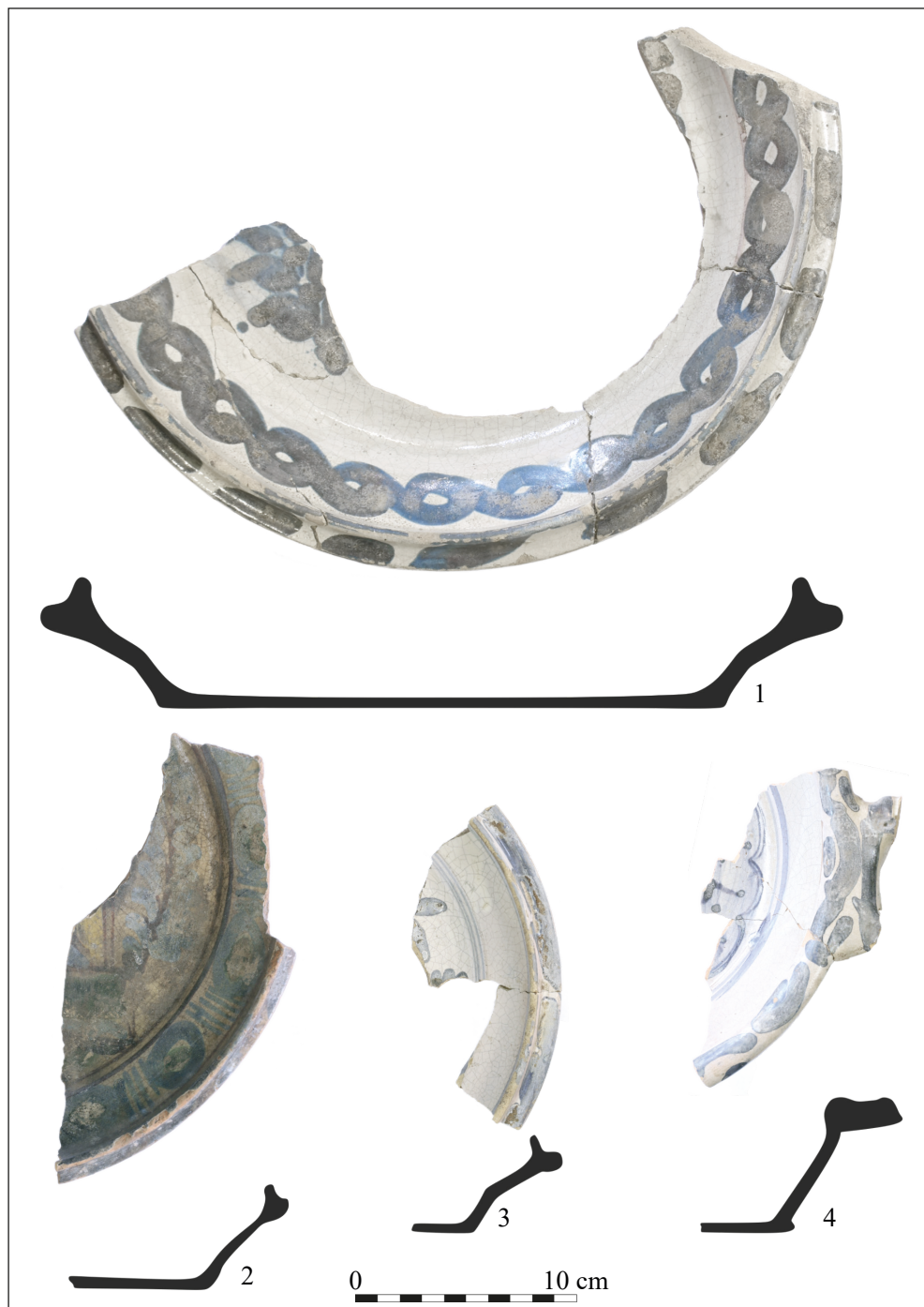

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.
Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.
Fot. i oprac. M. Szeremeta

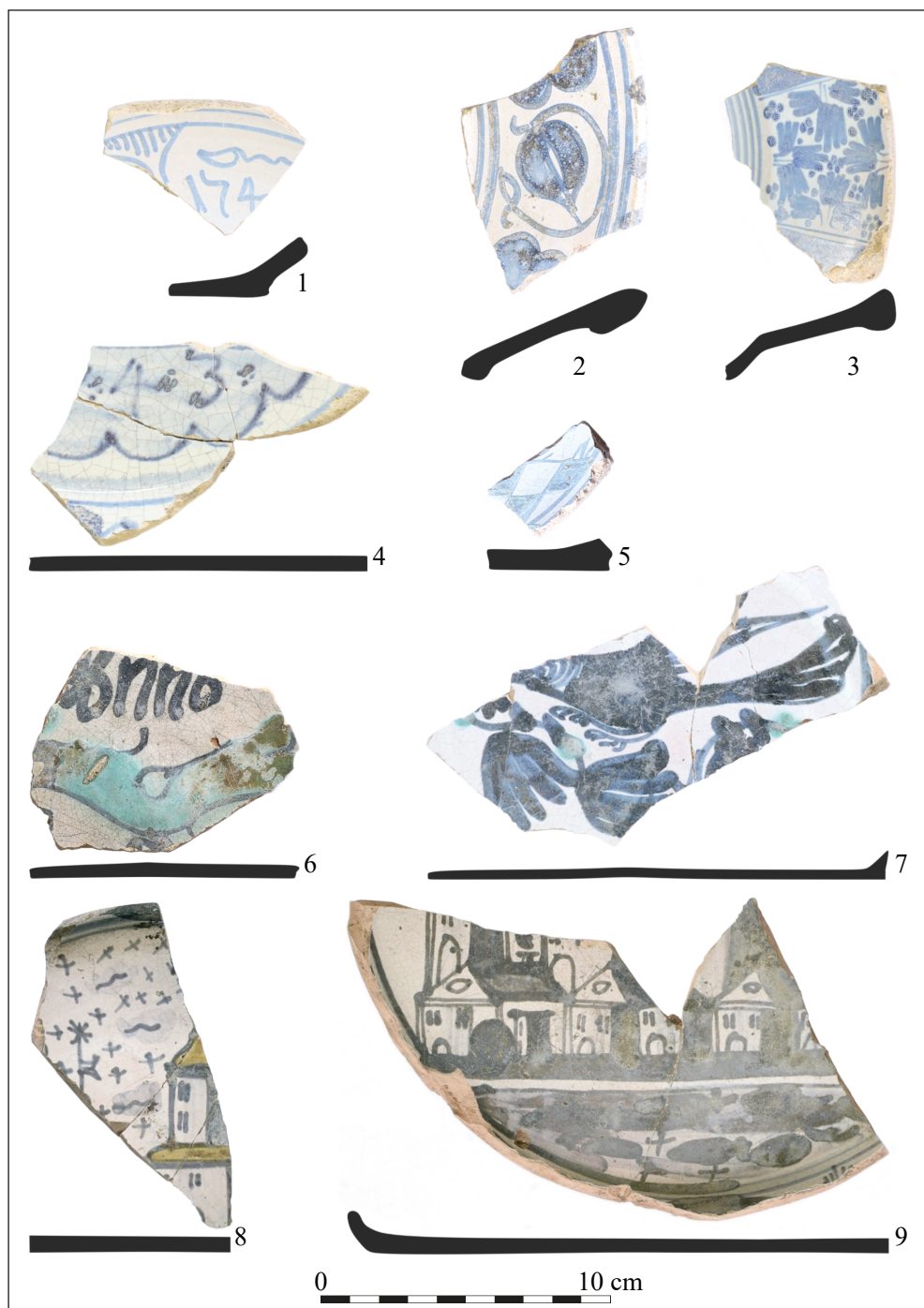

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.
Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.
Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

nym w okresie rozkwitu wątkiem jest lambrekin, który występuje w wielu postaciach, tj. w towarzystwie ornamentów roślinnych (ryc. 6:2) oraz kształtów zgeometryzowanych i linii (ryc. 8:5). Same kołnierze dekorowane były również motywem *pędzącej fali* wykonanej z większą (ryc. 4:3; 12:4) lub mniejszą starannością (ryc. 12:2). Ciekawą zależność zauważono w przypadku tzw. „mis na kaszę” (*Grüttschüssel*), które prawie w każdym przypadku dekorowane są dookólnym motywem przeplatających się linii falistych (ryc. 10:1; 11:1). Dodatkowo na brzuścach mis oraz na kołnierzach talerzy ze środkowego okresu zaobserwować można pewne nawiązania, a raczej miejscowe rozwinięcie koncepcji motywu drobnego rzutu kwiatowego (ryc. 12:3). Warty uwagi aspektem jest także sposób dekorowania krawędzi, w którym zdecydowanie dominują kombinacje ukośnych i prostych linii. W kilku przypadkach, zwłaszcza na misach z uchem, zaobserwowano wykorzystanie linii falistych i półokręgów z kropką (ryc. 9:1; 11:4). Podobnie ma się sprawa dekorowania uch mis, na których umieszczano jedynie pasma poziomych lub pionowych linii. Same zaś ucha ukształtowane zostały w dwojaki sposób: egzemplarze półkoliste w przekroju o poprzecznych rowkach na całej powierzchni (ryc. 8:6; 9:1) oraz okazy czworoboczne z przewężeniem lub rowkiem od strony zewnętrznej (ryc. 8:1, 5).

Niepowtarzalnym w całej kolekcji jest destrukta tzw. talerza balwierskiego (*Barbierbecken*), który cechuje przede wszystkim koliste wcięcie w kołnierzu naczynia (ryc. 7:2). Lustro talerza pokryte jest kobaltowo-manganowymi malunkami przyrządów do strzyżenia: nożyczki, grzebień oraz brzytwa (?). Wywinięty mocno kołnierz z pogrubioną krawędzią wylewu ozdobiony został lambrekinem otoczonym linią falistą oraz drobnymi bukietkami. W środkowej części znajdują się dwa otwory służące do zawieszania⁷⁹. Produkcja fajansowych talerzy balwierskich poświadczona została w niemieckim Zerbst już w początkach XVIII w.⁸⁰ i zdaje się trwać nieprzerwanie w 2. poł. XVIII w., aż do poł. XIX w. w niezmienionej formie w wielu ośrodkach garncarskich na terenie Niemiec⁸¹. Stargardzki egzemplarz wpisuje się pod względem stylistycznym generalnie w okres rozkwitu, ale dobra jakość wykonania wskazywałaby raczej na jego początek, dlatego talerz ten datować należy nie później niż na połowę XVIII w.⁸²

Dekorację oraz technologię naczyń fajansowych końca XVIII i XIX w. rozpatrywać należy dwojako. Z jednej strony wyraźnie zauważalne jest swoiste „zubożenie” wcześniejszych schematów, wykorzystywane są w dalszym ciągu, lecz w nad wyraz niedbały i wręcz prymitywny sposób azjatyckie motywy wypełniania brzuśców mis (ryc. 12:1, 5) lub mocno przerysowane, wielobarwne lambrekiny (ryc. 10:2). Lustra naczyń wypełnione są gęstym, mieszanym wątkiem – kompozycje kwiatowe łączone są z prostymi kartuszami oraz seriami kropek i skośnych linii. Z drugiej strony mamy do czynienia z minimalizmem⁸³. W zbiorze z latryny ten trend reprezentuje wykonana z wysoką dba-

⁷⁹ Zawieszenie talerza być może miało dwojaką funkcję: dekoracyjną (talerz po skończonej pracy mógł być wieszany na ścianie zakładu jako ozdoba) lub użytkową (podwieszanie podtrzymywało naczynie podczas skracania zarostu).

⁸⁰ Riesebieter 1921, 219–220.

⁸¹ Por. Biedermeier 1990, 102, Abb. 80–81; Meinz 1995, 203, 180.

⁸² Ułamki talerza zalegały w warstwie z misami dekorowanymi datami 1743 i 1744.

⁸³ Dobrze widoczne jest to na naczyniach z XIX w. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie – Karwowska 2010b, 28–36.

łością misą z kryzą (średnica maksymalna 29 cm, wys. 7,5 cm), która pokryta została cienką warstwą szkliwa kryjącego, na które naniesiono oszczędne kobaltowe zdobienia – kwiaty w lustrze wykonano stemplem, a wylew przyozdobiono kombinacją linii prostych i falistej (ryc. 9:2)⁸⁴.

Charakteryzując zbiór naczyń płaskich z latryny zauważalne są pewne anomalie. Zupełnie zaskakującym jest brak przedstawień postaci ludzkich oraz innych, poza ptakami, zwierząt obecnych we wcześniejszych, większych kolekcjach z badań na terenie miasta⁸⁵. Cechą wspólną całego zbioru jest natomiast każdorazowe nanoszenie podwójnej (niekiedy potrójnej) dookólnej linii oddzielającej lustra od kołnierzy oraz brzuśce od wylewów, wykonane w większości przypadków różnymi odcieniami kobaltu⁸⁶. Absolutny brak stopek, nazywanych też pierścieniem, u den naczyń z latryny zdaje się potwierdzać teorię, iż jest to zasadnicza cecha różniąca produkty *Stettiner Ware* od *fajansów pomorskich* z terenów Pomorza Wschodniego⁸⁷.

DZBANY, GARNKI, KUFLE

Kolekcja liczy sobie 243 fragmenty, co stanowi niecałe 16% całego zbioru fajansów z latryny. Naczynia te, podobnie jak formy płaskie, zostały wykonane z różnych gatunkowo glin o barwie od jasnożółtej i korkowej po ceglasczerwona w przełamie, co nie ma wpływu bezpośrednio na ich chronologię. Podobnie jak w przypadku mis i talerzy, pomimo znacznego rozdrobnienia udało się zrekonstruować i wyróżnić poszczególne rodziny form, a także ustalić minimalną liczbę naczyń na 25 sztuk:

- małe dzbanki z owalnym uszkiem o maksymalnej średnicy brzuśca do 8 cm (średnica dna do 5 cm) i wysokości do 9,5 cm (ryc. 14:2–3);
- średniej wielkości dzbanki/garnki o średnicy brzuśca do 12 cm (maksymalna średnica dna od 8 do 8,5 cm) i wysokości do 15,5 cm (ryc. 14:1; 15:1);
- duże dzbany/garnki o wysokości do 20 cm⁸⁸ (średnica dna do 10,5 cm) (ryc. 15:2);
- kufel cylindryczny o maksymalnej średnicy brzuśca 10,5 cm (ryc. 15:3).

Na podstawie analizy pod kątem technologicznym oraz biorąc pod uwagę przede wszystkim stylistykę dekoracji należy podkreślić, że zdecydowana większość (blisko 95%) badanych ułamków chronologicznie umiejscowić należy między okresem wczesnym a okresem rozkwitu i wstępnie datować zbiór najpóźniej na lata 40. XVIII–2. poł. XVIII w.⁸⁹

Wszystkie egzemplarze z tej grupy cechuje całkowite pokrycie czerepu glazurą. Zewnętrzna ich część powleczone została w każdym jednym przypadku białym szkliwem kryjącym, zaś wnętrza naczyń szkliwione są dwojako, tj. na biało lub w tonacji barw od kremowożółtej po pomarańczową. Ucha, ukształtowane taśmowato (ryc. 14:1) lub

⁸⁴ Tożsamo zdobione naczynia znalezione w Stargardzie na terenie dawnego kościoła augustiańskiego datowane są na kon. XVIII–1. poł. XIX w. – Kwiatkowski, Majewski 2016, 159.

⁸⁵ Zob. Kwiatkowski 2010a, 37–43; Kwiatkowski 2012a, 451–459; Kwiatkowski 2012b, 8–9; Kwiatkowski, Majewski 2016, 159.

⁸⁶ Wyjątek stanowi talerz stołowy całkowicie pozbawiony malatury (ryc. 6:3).

⁸⁷ Marcinkowski 2009, 45–46.

⁸⁸ Szacunku dokonano na podstawie porównania proporcji wszystkich dzbanów w zbiorze.

⁸⁹ Fragmenty dzbanów zarejestrowano w jednej z dolnych warstw wypełniska latryny zawierających m.in. talerz z datą 1744.

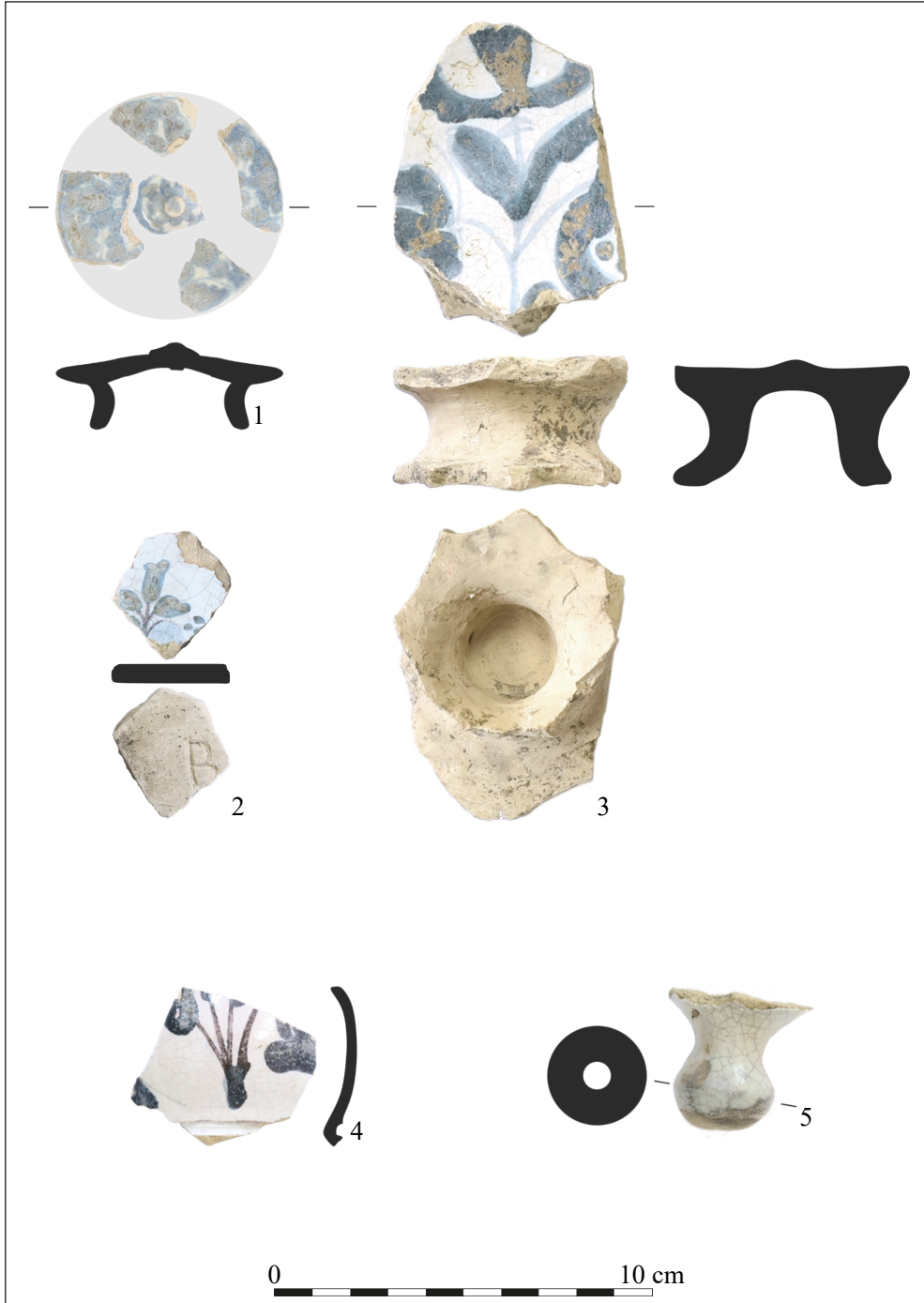
Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

Ryc. 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał XXVIII. *Stettiner Ware*, wybrany materiał zabytkowy.

Fot. i oprac. M. Szeremeta

owalnie (w przypadku małych okazów – ryc. 14:2), jak i wywinięte mocno wylewy dekorowane są zawsze wątkiem ukośnych lub prostych linii. Wspólną cechą wszystkich dzbanów i garnków⁹⁰ jest także zdobienie dolnej części naczynia szeregiem dookólnych pasm linii prostych i falistych w zmiennych kombinacjach (ryc. 14:1–2; 15:1–2) w odcieniach kobaltu lub manganu.

W całej kolekcji wyróżniono trzy główne schematy dekoracyjne nanoszone na dzbany/garnki w miejscu największej wydętości brzuśca, tj. od linii pasm dolnej części, aż po pojedynczą, dookólną linię umiejscowioną w dolnej części wylewu. Pierwszy z nich stanowi wyraźne nawiązanie do mocno zgeometryzowanych i „zeuropeizowanych” już imitacji dalekowschodnich ornamentów – górna część brzuśca w całości pokryta jest dekoracją nawiązującą pośrednio do chińskiej stylistyki (ryc. 14:1). Takie dekoracje wykonywane były wyłącznie w odcieniach kobaltu i należy je generalnie uznać za najstarsze. Kolejnym rodzajem ornamentu zaobserwowanym na znacznej liczbie naczyń jest umieszczanie inskrypcji. Krótkie sentencje umieszczane były dookólnie, równoległe do podstawy, a pojedyncze słowa oddzielne były często ornamentem roślinnym, niekiedy łączonym z literami pociągłą wicią (ryc. 15:1). Najlepiej rozpoznany wątkiem zdobniczym na dzbankach i garnkach jest szeroko rozumiany ornament roślinny, na który składają się kombinacje prostych kwiatów, liści, wici oraz schematycznych kęp traw (ryc. 14:2, 5). Niekiedy układowi florystycznemu towarzyszy zamykający kompozycję lambrekin (ryc. 14:2). Malowidła w głównej mierze wykonywane były w niebieskich odcieniach kobaltu, a w mniejszym stopniu, ale też stosunkowo często, towarzysząc im akcenty farby manganowej w odcieniach od purpury po brąz. Tylko na kilkunastu ułamkach zaobserwowano ślady wykorzystania barwy żółtej i zielonej użytej wyłącznie jako wypełnienie tudzież uzupełnienie bazowego malunku (ryc. 14:4).

W zbiorze zarejestrowano również jeden, stosunkowo duży ułamek cylindrycznego kufła o średnicy 10,5 cm. Egzemplarz pokryty został niskiej jakości białą glazurą. W wewnętrznej części naczynia szkliwo zostało wylane nierówno i oprócz zgrubień oraz spływów, widać też przerwy, przez które prześwituje surowy czerep barwy korkowej. Na całej powierzchni widoczna jest gęsta krakelura. Zdobienie ogranicza się jedynie do prostego geometrycznego wątku w przydennej części brzuśca, który zamknięty jest od strony dna podwójną cienką linią (ryc. 15:3). Niewykluczone, że górna partia posiadała dodatkowe dekoracje, które mogłyby ułatwić precyzyjną identyfikację egzemplarza.

POZOSTAŁE WYROBY

Do tego zbioru w pierwszej kolejności zaliczyć należy zachowaną szczątkowo (6 fragmentów) pokrywkę (ryc. 16:1). Pierwotnie miała ona 6 cm średnicy, a wykonana została z glinki barwy korkowo-pomarańczowej, którą pokryto niskiej jakości glazurą na całej powierzchni – jest ona mocno spękana, nałożona niezdarnie, przez co miejscami biskwit mocno prześwituje. Lekko wypukła powierzchnia górna posiada

⁹⁰ Precyzyjne określenie rodzaju naczynia jest możliwe wyłącznie przy częściowej rekonstrukcji formy, która posiada cechy dystyngtywne, np. ucho (dzbanek), dlatego w pracy powyższe naczynia w opisie ogólnym traktuje się łącznie.

w centralnej części niską stożkową wypustkę i pokryta została na całej powierzchni gęstym, dość prymitywnym ornamentem kwiatowym barwy kobaltowej. W dolnej części pokrywki znajduje się nieznacznie wywinęty na zewnątrz wpust o wysokości 0,7 cm, który uszczelniał i stabilizował ją w naczyniu (cukiernicy/mlecznika?). Forma nie posiada analogii w literaturze, jednak niewykluczone, że jest ona miejscową, tanią imitacją produktów holenderskich z 2. poł. XVIII w.⁹¹

Do wartych uwagi form niestandardowych zaliczyć należy również fragment patery/misy na stopce (ryc. 16:3). Naczynie wykonane z korkowo-żółtej gliny pokryte zostało niskiej jakości, mocno spękany szkliwem tylko na płaszczyźnie użytkowej. Podstawę okazy pełniła pierwotnie kolistą w przekroju, pusta w środku stopka. Pierwotnej średnicy naczynia nie da się ustalić ze względu na stan jego zachowania. Warto zaznaczyć, że talerz oraz nóżka wykonane zostały oddzielnie i następnie sklezione, o czym świadczą ślady po niezdatnym łączeniu, które nie zostały dodatkowo wygładzone przed wypałem. Lekko zaoblone już w centralnej części lustro naczynia pokryte zostało kobaltową malaturą w dwóch odcieniach. Przedstawia ona prostą łódkę z niedbale narysowanymi liśćmi oraz niespójne, jak się zdaje, połączenie kwiatu tulipana ze schematycznie narysowanym owocem granatu (?). Przykłady, wzorowanych na wyrobach metalowych i szklanych, ceramicznych naczyń na stopce pojawiły się w północnej Europie już z początkiem XVI w. W XVII i XVIII w. ich fajansowe warianty powstawały na terenie Włoch, Niderlandów i Niemiec⁹². Stargardzki egzemplarz jest przykładem miejscowego, prostego naśladownictwa, które biorąc pod uwagę jakość wykonania i estetykę zdobień, datować należy nie wcześniej niż na koniec XVIII lub początek XIX w.

Wykonane z korkowej gliny, baniaste u podstawy naczynie z uwydatnionym poziomym rowkiem przy dnie (ryc. 16:4) stanowi kolejny przykład naczyń wyraźnie wyróżniających się na tle całego zbioru. Pokryta od wewnątrz szkliwem barwy żółtej oraz białym na zewnątrz forma jest prawdopodobnie pozostałością po niewielkich rozmiarach pękającym, niskim naczyniu służącym być może jako dzbanek na śmietankę/mlecznik⁹³. Prosty, kwiatowy ornament na ścianie naczynia namalowany został intensywnymi odcieniami barwy kobaltowej oraz brązowo-purpurowego manganu.

Ostatnim zaliczonym do tego zbioru fragmentem jest kolistą nóżka (ryc. 16:5) stanowiąca pierwotnie jedną z podstaw bliżej nieokreślonego naczynia lub pojemnika na nóżkach. Wykonana z kremowożółtej gliny forma pokryta została, w sposób niedbały, białym szkliwem niskiej jakości. Mocno spękana glazura wylana jest nierówno, miejscami biskwit mocno prześwituje lub pojawia się zgrubienie w wyniku nadmiaru masy kryjącej. W przekroju widoczny jest ślad poprodukcyjny w postaci cylindrycznego otworu o średnicy 0,5 cm. Część wewnętrzna nie została wygładzona oraz nie pokryta jest szkliwem. Stan zachowania zabytku uniemożliwia precyzyjną identyfikację pierwot-

⁹¹ W Szczecinie oraz Gdańsku zarejestrowano pokrywki produkcji holenderskiej, które pod kątem schematu zdobień mocno korespondują ze stargardzkim egzemplarzem, jednak poziom ich wykonania znacznie go przewyższa – por. Kilarzka 2003, 133; Marcinkowski 2019, 101.

⁹² Majewski, Wojciechowska 2019, 79.

⁹³ Zbliżone pod względem formy oraz estetyki zdobień formy produkowane były w 2. poł. XVIII w. m.in. w Magdeburgu – zob. Meinz 1995, 193.

nej funkcji i formy całego przedmiotu, ale warto zaznaczyć, że tego typu detale stanowiły elementy podstawy np. fajansowych przyborników do pisania w XVIII w.⁹⁴ i tak też należałoby datować stargardzki egzemplarz.

Zakończenie

Poddany badaniom zbiór liczący ponad półtora tysiąca zabytków wykazał duże zróżnicowanie nie tylko pod względem estetycznym, ale przede wszystkim funkcjonalnym. Oprócz szeroko rozumianego zastosowania stołowego i kuchennego naczyń rozpoznano wśród zbioru pozostałości egzemplarzy o zastosowaniu użytkowym. W literaturze przedmiotu brakuje charakterystyki lub chociażby prób opisu form atypowych o charakterze użytkowym (jak np. talerze balwierskie), co może być wynikiem zbyt powierzchownej analizy materiału, skupiającej się w dalszym ciągu tylko na jednym, związanym z „konsumpcyjnym” wymiarem ceramiki. Priorytetem zatem powinno stać się wieloaspektowe ujęcie problematyki oraz wnikliwe rozpatrywanie pojedynczych, niekiedy problematycznych przypadków, które dzięki pojawianiu się w przestrzeni naukowej mogą posłużyć jako baza dla studiów porównawczych.

Pozostałości naczyń fajansowych stanowią jedno z lepszych źródeł poznania nie tylko trendów w nowożytnym wzornictwie sztuki użytkowej, ale przede wszystkim są świadectwem szerokich relacji międzyludzkich i mogą stanowić niekiedy podstawę do studiów behawiorystycznych nad społecznościami dawnymi⁹⁵. Pomocne są w określaniu cenzusu – posiadanie najwyższej klasy produktów z reguły przypisuje się bardziej zamożnym, wymagającym odbiorcom. Ułamki produktów importowanych pojawiające się nie tylko w kolekcji z ul. Szewskiej, ale w większości inwentarzy pozyskiwanych podczas badań archeologicznych na terenie całego miasta dowodzą, iż istniało szerokie zapotrzebowanie na towary luksusowe. Mogło to stanowić jeden z impulsów do powstania ich tańszych odpowiedników (*Stettiner Ware*). Warto zauważyć, że jeśli estetyka towarów droższych wyznaczała wysokie standardy jakościowe, to analogicznie wyroby niskogatunkowe są w stanie wskazać pośrednio, jak mierny poziom mógł reprezentować warsztat ceramiczny i w dalszym ciągu być w stanie dystrybuować swoje towary. Dodatkowo w tym kontekście zajmującym faktem jest znalezienie znacznej liczby ułamków naczyń importowanych (ok. 6%) w latrynie na tyłach budynku znajdującego się w przymurnej części miasta o niskim prestiżu, zamieszkiwanej głównie przez drobnych rzemieślników⁹⁶. Być może gorzej sytuowani mieszkańcy również w pewnym okrojonym stopniu mogli pozwolić sobie na namiastkę luksusu lub towary te, przy prowadzeniu racjonalnych wydatków, mogły być dostępne dla każdego przeciętnego konsumenta.

Obecność wyrobów o niderlandzkiej proweniencji z 2. poł. XVII w. wiązać należy najprawdopodobniej z trwającym ówczesnie wzrostem gospodarczym zapoczątkowa-

⁹⁴ Mainz 1995, 203, 181; Polychrom dekorierter Schreibzeug, Fayence. Kastrup, Kopenhagen, um 1770.

⁹⁵ Znaleziony w latrynie przy ul. Szewskiej fragment talerza z wyrytą literą „B” (inicjał?) może być punktem do zbudowania szerokiej narracji dot. genezy i potrzeby jego powstania (ryc. 16:2).

⁹⁶ Majewski, Stań 2015, 3–6.

nym tuż po zakończonej w 1648 r. wojnie trzydziestoletniej. Stargard stał się częścią państwa brandenburskiego, a już w 1668 r. wyznaczony został na stolicę Pomorza Tylnego, co dodatkowo stymulowało jego rozwój⁹⁷. Przeważająca w kolekcji z ul. Szewskiej liczba wyrobów fajansowych, datowanych na połowę XVIII w., również nie wskazuje na jakiegokolwiek zahamowanie wzrostu gospodarczego po zmianach administracyjnych w 1720 r.⁹⁸ Dopiero w 2. poł. XVIII w. następuje zauważalny, stopniowy spadek jakości, co może być wynikiem merkantylistycznego modelu gospodarki⁹⁹ redukującego import na rzecz eksportu i lokalnej produkcji¹⁰⁰. Można przypuszczać, że regionalni wytwórcy, których nie „ograniczał” już wysoki standard konkurencyjnych, zagranicznych produktów, mogli sukcesywnie obniżać jakość swoich wyrobów i sprzedawać je z powodzeniem lokalnym odbiorcom, którzy pozbawieni byli możliwości porównania i wyboru. Nie należy wykluczać również, że być może po prostu zwiększony popyt na fajans w połowie XVIII w. miał wpływ na wymuszoną podaż, a przez to pośrednio na zaniżanie norm – dla garncarzy priorytetem stała się ilość¹⁰¹.

Współwystępowanie w granicach pojedynczych jednostek stratygraficznych egzemplarzy typowych dla okresu wczesnego i rozkwitu, dowodzi iż granica pomiędzy nimi nie jest tak oczywista i być może mieliśmy do czynienia ze stosunkowo długim „stadium przejściowym” – przeżywające się standardy stylistyczne z początku XVIII w. stopniowo ustępowały nowym modom i trendom dekoracyjnym połowy osiemnastego stulecia. Na podstawie analizy materiału z ul. Szewskiej wstępnie można postawić tezę¹⁰², że takowy okres przekształceń rozpoczął się już w 4. dekadzie XVIII w. i mógł trwać jeszcze w pierwszych latach 2. poł. XVIII w.

Podstawowym problemem badaczy fajansu w dalszym ciągu pozostaje kwestia ustalenia ośrodków produkcji wybranych wyrobów. Zwiększenie wiedzy poprzez wzmocnioną publikację źródeł nowożytnych z Pomorza Zachodniego pomogłoby wskazać pewnego rodzaju zależności i cechy produktów w zbiorach, przez co można by sukcesywnie przypisywać je do określonych, znanych z literatury warsztatów miejskich. Znikoma liczba opracowań związanych z wyrobami fajansowymi, zwłaszcza ze Szczecina¹⁰³, czyli jednego z ważniejszych portów i miast szlaku odrzańskiego¹⁰⁴, utrudnia zasadniczo wnioski i budowanie twierdzeń w kontekście regionalnym.

⁹⁷ Lesiński 1969, 122–123; Majewski 2014.

⁹⁸ Szczecin po przekazaniu go Prusom stał się nową stolicą Pomorza Tylnego – Buchholz 1999, 181.

⁹⁹ Gaziński 2000, 81; Gaziński 2007, 7–8.

¹⁰⁰ Analogiczna sytuacja miała miejsce dla produktów fajczarskich ze Stargardu – Szeremeta 2019, 237–238.

¹⁰¹ Dla Stargardu w latach 1780–1785 wymienianych jest tylko sześciu garncarzy – Möller 1999, 13.

¹⁰² Założenie to wymaga dalszych studiów nad materiałami, a sama myśl kontynuowana będzie w przyszłych opracowaniach.

¹⁰³ Karwowska 2010b; Cnotliwy 2014; Marcinkowski 2019.

¹⁰⁴ Wojciechowska 2019, 159–160.

Bibliografia

LITERATURA

- Ansorge J. 2013. Archäologische Untersuchungen auf der ehemaligen Fährbastion in Stralsund. – Mit einem Exkurs zur Tonpfeifenproduktion in Walbeck (Aller). *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60, 169–258.
- Articus R. 1997. Ausgewählte Neufunde von Arnstädter Fayence. W: *Arnstädter Fayencen des 17. Jahrhunderts. eine Ausstellung des Thüringer Museums Eisenach, Predigerkirche vom 29. Juni bis 28. September 1997 und des Schloßmuseums Arnstadt vom 18. Oktober bis 30. November 1997*. Erfurt, 36–47.
- Balicki J., Bogucka M. 1976. *Historia Holandii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Biedermeier S. 1990. *Fayencen. Schooren und Matzendorf*. Bern.
- Birkenmajer E. 1992. *Fajans europejski XVI–XX w.* Gdańsk.
- Buchholz W. 1999. Pod władzą Brandenburgii/Prus i Szwecji (od 1806/1815 r.). Pomorze szwedzkie. W: J. M. Piskorski (red.), *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*. Szczecin, 167–189.
- Buko A. 1990. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Chrościcki L. 1974. *Porcelana – znaki wytwórni europejskich*. Warszawa.
- Chrościcki L. 1989. *Fajans. Znaki wytwórni europejskich*. Warszawa.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Księżąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Dąbal J. 2015. Wyroby ceramiczne. W: J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk. Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*. Gdańsk, 221–264.
- Falke O. v. 1923. *Altberliner Fayencen*. Berlin.
- Frontczak B. 2009. *Fajanse od XV wieku do 1914 roku w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków.
- Gaimster D.R.M. 2006. *The Historical Archaeology of Pottery Supply and Demand in the Lower Rhineland. AD 1400–1800*. Oxford.
- Garber P.M. 1989. Tulipmania. *The Journal of Political Economy* 97, 535–560.
- Gaziński R. 2000. Handel tytoniem i produkcja wyrobów tytoniowych w XVIII-wiecznym Gorzowie. *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 7 (1), 81–91.
- Gaziński R. 2007. Z dziejów gospodarczych Gorzowa w XVIII wieku. W: E. Jaworski (red.), *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie. Materiały z sesji naukowych organizowanych przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną w Gorzowie Wlkp. wspólnie z Stiftung Brandenburg w Fürstenwalde od czerwca 2006 do lutego 2007 r.* Gorzów Wielkopolski, 7–15.
- Gil. Ł., Kałagate S., Wolanin P. 2010. Późnonowożytny materiał zabytkowy pozyskany w trakcie nadzoru archeologicznego w Kargowej, gm. loco, woj. lubuskie, przy ul. Pocztovej, dz. nr 632. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 7, 225–241.

- Glaser S. 2017. *Nürnberger Fayencen. Geschichte und Erzeugnisse einer Manufaktur in der Reichsstadt Nürnberg*.
- Goraj J. 2009. Luksusowa ceramika naczyniowa pochodząca z okresu nowożytnego pozyskana w trakcie badań wykopaliskowych na terenie Gdańska. W: Z. Borowski, H. Paner, M. Fudziński (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*. Gdańsk, 343–358.
- Hankowska R. 1985. Historyczne relikty w technice produkcji fajansu w Polsce. *Quartalnik Historii Nauki i Techniki* 30, 609–642.
- Heege A. 2010. *Keramik um 1800. Das historisch datierte Küchen- und Tischgeschirr von Bern, Brunneggshalde*. Bern.
- Jentsch K. 1997. Apothekengefäße. W: *Arnstädter Fayencen des 17. Jahrhunderts. eine Ausstellung des Thüringer Museums Eisenach, Predigerkirche vom 29. Juni bis 28. September 1997 und des Schloßmuseums Arnstadt vom 18. Oktober bis 30. November 1997*. Erfurt, 67–106.
- Jonge C.H. de 1947. *Oud-Nederlandsche Majolica en Delftsch Aardewerk*. Amsterdam.
- Kacprzak D. 2010. Biała ceramika szczecińska – *Stettiner Ware* – marka Szczecina? W: I. Karwowska (red.), *Biała ceramika szczecińska ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*. Pomorskie zbiory etnograficzne Muzeum Narodowego w Szczecinie I. Szczecin, 9–11.
- Kajzer L. 1996. *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*. Łódź.
- Karwowska I. 2010a. Uwagi na temat białej ceramiki (*Stettiner Ware*) jako charakterystycznego wyrobu garncarzy pomorskich w XVIII i XIX wieku. W: I. Karwowska (red.), *Biała ceramika szczecińska ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Pomorskie zbiory etnograficzne Muzeum Narodowego w Szczecinie I. Szczecin, 17–20.
- Karwowska I. 2010b. Katalog. W: I. Karwowska (red.), *Biała ceramika szczecińska ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Pomorskie zbiory etnograficzne Muzeum Narodowego w Szczecinie I. Szczecin, 27–39.
- Kilarska E. 1987. Die ostasiatischen Figurenmotive auf der Pommerschen Keramik in der 1. Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Keramos* 115, 19–36.
- Kilarska E. 2003. *Fajanse z Delft w dawnym Gdańsku*. Gdańsk.
- Kirsch E. 1999. Zinnglasierte Irdenware im Stadtmuseum Berlin. W: C. Hoffmann, M. Schneider (red.), *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern* 2. Stralsund, 47–86.
- Kwiatkowski K. 2010a. Naczynia typu *Stettiner Ware* z badań archeologicznych Stargardu. Wstęp do badań nad problematyką. W: A. Bartczak, M. Witek (red.), *Od pomysłu do przemysłu. Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2010 w województwie zachodniopomorskim*. Szczecin, 37–43.

- Kwiatkowski K. 2010b. Naczynia tylko *Stettiner Ware* z badań archeologicznych w Stargardzie. W: *IV Polsko-Niemieckie Sympozjum i Warsztaty Ceramiczne pt.: „Pomorska marka ceramiczna – historia, współczesność i przyszłość”*. Szczecin.
- Kwiatkowski K. 2010c. Nowożytna latryna na dawnej parceli 32 przy ulicy Kazimierza Wielkiego w obrębie kwartału IX w Stargardzie. Wyniki prac archeologicznych. *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 4, 99–108.
- Kwiatkowski K. 2011a. *Kwantyfikacja wyrobów fajansowych z badań archeologicznych Stargardu*. Stargard (mps w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Kwiatkowski K. 2011b. Niderlandzkie talerze fajansowe z motywami biblijnymi z badań archeologicznych kwartału IX w Stargardzie. *Stargardia* 6, 223–250.
- Kwiatkowski K. 2012a. *Wyroby fajansowe z badań archeologicznych Stargardu*. Stargard (mps w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Kwiatkowski K. 2012b. *Manufaktura stylów. Wyroby fajansowe z badań w Stargardzie*. Badania archeologiczne Muzeum w Stargardzie. Stargard.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2 (2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Lappe U. 1997. Arnstädter Fayence. W: *Arnstädter Fayencen des 17. Jahrhunderts. eine Ausstellung des Thüringer Museums Eisenach, Predigerkirche vom 29. Juni bis 28. September 1997 und des Schloßmuseums Arnstadt vom 18. Oktober bis 30. November 1997*. Erfurt, 7–16.
- Lesiński H. 1969. Zarys dziejów Stargardu od XIII do końca XVIII w. W: B. Dopierała (red.), *Z dziejów ziemi stargardzkiej*. Poznań, 99–124.
- Mahnert A. 1993. *Thüringer Fayencen des 18. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Majewski M. 2014. W czasach, gdy Stargard był stolicą... W: M. Majewski (red.), *W czasach, gdy Stargard był stolicą... O kuflu monetowym małżonków von Lockstädt w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie*. Stargard, 9–16.
- Majewski M., Stań K. 2015. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wyprzedzających na dawnym kwartale XXVIII część N-E, dz. geod. Nr 197/7, ul. Włosienicza/Szewska (część historyczna)*. Stargard (mps w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna Trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 221–238.

- Marcinkowski M. 2007. Elbląska ceramika typu „Stettiner Ware” – problemy badawcze: (na podstawie wybranego zbioru). *Archaeologia Historica Polona* 16, 91–117.
- Marcinkowski M. 2009. Naczynia z tzw. fajansu pomorskiego ze Starego Miasta w Elblągu (XVIII–XIX w.). Próba porównania z innymi środkami ceramicznymi. W: J. Kriegseisen (red.), *Rzemiosło artystyczne w Prusach Królewskich*. Gdańsk, 41–61.
- Marcinkowski M. 2011. *Fajans pomorski ze Starego Miasta w Elblągu*. Elbląg.
- Marcinkowski M. 2019. Ceramika nowożytna. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I. T. I. Szczecin*, 91–104.
- Mattison S. 2021. *Podręcznik ceramika. Obszerne informacje na temat narzędzi, materiałów i technik*. Warszawa.
- Mazur M. 2002. *Słupskie wzory dawnej ceramiki pomorskiej*. Słupsk.
- Meinz M. 1995. Fayencen. W: S. Liebsher (red.), *Die Magdeburger Fayence- und Steingutmanufaktur der Familie Guischard 1756–1839. Magdeburger Museumsschriften*. Magdeburg, 79–232.
- Möller G. 1999. Stettiner Ware - Anmerkungen an Hand schriftlicher und Archäologischer Quellen aus der Hansestadt Stralsund. W: C. Hoffmann, M. Schneider (red.), *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern 2*. Stralsund, 4–16.
- Nørregaard A. 1981. *Stettinergods: En pommersk kulturarv*. København.
- Ostkamp S. 2013. Delfts wit als onderdeel van het faience-assortiment in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. W: M.S. van Aken-Fehmers (red.), *Delfts wit. Het is niet alleen blauw dat in Delft blinkt. White Delft. Not just blue*. Haga–Zwolle, 76–123.
- Ostkamp S., Kottman J., Ranjith J., Ron T. 2017. Catalogus aardewerk beerput Ons' Lieve Heer op Solder. W: J. Gawroński, R. Jayasena (red.), *Ons' Lieve Heer op Solder. Archeologisch onderzoek Ouderzijds Voorburgwal 38–40, Amsterdam (2013–2014)*. Amsterdamse Archeologische Rapporten 100. Amsterdam, 193–394.
- Piątkiewicz-Dereniowa M. 1991. *Artystyczna ceramika europejska w zbiorach polskich*. Warszawa.
- Piątkiewicz-Dereniowa M. 1996. *Fajanse z Delft w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*. Kraków.
- Reichelt G. 2009. Schwerin, Landeshauptstadt, Fpl. 165. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 56, 455.
- Riesebieter O. 1921. *Die deutschen Fayencen des 17. und 18. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Salmonowicz S. 1980. Fryderyk Wielki władcą oświeconego absolutyzmu? *Przegląd Zachodni* 4, 35–49.
- Salmonowicz S. 2006. *Fryderyk Wielki*. Warszawa.
- Schmidt R. 1941. *Geschichte der Stadt Eberswalde. Band 2*. Eberswalde.

- Schwarze W. 1980. *Alte deutsche Fayence-Krüge: Enghalskrüge, Birnkrüge, Walzenkrüge des 17. und 18. Jahrhunderts*. Wuppertal.
- Secker H.F. 1915. Die alte Töpferkunst Danzigs und seine Nachbarstädte. *Der Cicerone* 7, 241-258.
- Sieńkowska U. 2009. Naczynia fajansowe z Delft z badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta Elbląga. *Elbląskie Studia Muzealne* 1, 159–167.
- Sołtan-Kościelecka K. 2004. Gerrit Paape, Fajenser czyli wytwórca naczyń glinianych w Delftach [De Plateelbakker of Delftsch Aardewerkmaaker], Dordrecht 1794. (Tłum. na podstawie przekładu H. Havarda, „Histoire de la Faïence”, Paris 1878). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52 (4), 461–482.
- Stań K. 2017. Stargard, Stare Miasto, ul. Szewska/Włosiennicza, stan. 11 (AZP 32–10/166). *Stargardia* 11, 298.
- Starski M. 2009. Badania archeologiczne na rynku miejskim w Pucku. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza 2. Acta Archaeologica Pomoranica* 3. Szczecin, 319–332.
- Strauss K. 1980. Zum Geleit. W: *Alte deutsche Fayence-Krüge: Enghalskrüge, Birnkrüge, Walzenkrüge des 17. und 18. Jahrhunderts*. Wuppertal, 8–9.
- Szeremeta M. 2019. Akcesoria do palenia tytoniu z badań archeologicznych w Stargardzie: lata 2013–2018. *Stargardia* 13, 219–304.
- Ślesiński W. 1983. *Techniki malarskie. Spoiwa mineralne*. Warszawa.
- Tietzel B. 1980. *Fayence I. Niederlande, Frankreich, England*. Köln.
- Wojciechowska I. 2017. Trzebielska kamionka odkryta w Stargardzie na części kwartalu XXVIII Starego Miasta. *Stargardia* 11, 99–130.
- Wojciechowska I. 2019. Fragmenty nowożytnych, artystycznych naczyń kamionkowych z badań na dawnym kwartale XXVIII w Stargardzie. *Stargardia* 13, 149–200.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- An early 18th century delft dished plate <<https://www.bada.org/object/early-18th-century-delft-dished-plate>> [dostęp: 1.02.2022].
- Dutch Delft Blue and White Dish, C. 1750 <<https://www.chinese-porcelain-art.com/item/N25/dutch-delft-blue-and-white-dish-c-1750/>> [dostęp: 1.02.2022].
- Howard J., Antique Delft earthenware plate in blue and white, 18th century period <<https://www.antiquepottery.co.uk/antique-delft-earthenware-plate-in-blue-and-white-18th-century-period/>> [dostęp: 1.02.2022].
- Polychrom dekorieter Schreibzeug, Fayence. Kastrup, Kopenhagen, um 1770 <<https://www.antiknetz.de/aabenraa/stort.asp?selbinr=322111>> [dostęp: 1.02.2022].

Summary

Faience ware uncovered in a pit latrine registered in former quarter XXVIII of the Old Town in Stargard

During archaeological excavations carried out in Stargard, in the area of former town quarter XXVIII in Stargard, archaeologists of the Museum of Archaeology and History in Stargard registered a considerable number of faience shards produced in the Netherlands and Prussia. A collection of 1527 pieces come from a latrine and a pit dug out for its construction, which make up for 13.05% of the total number of ceramics finds registered in a burnt layer of the above mentioned objects. The finds date back to period from the beginning of the 17th until the end of the 19th century. Imported goods, which differ clearly from the whole collection both with regard to the technology as well as aesthetics of craftsmanship make up for 6.41% of the whole and were produced in Arnstadt, Berlin, Eberswalde and Delft. The remaining part of the collection is made up of pieces of vessels of the so called *Stettiner Ware* which were produced in small, regional potteries in Western Pomerania. The group comprises dinner plates, big, decorated plates with arched border edges, bowls, jugs/pots and mugs. Moreover, the finds also included other pieces which were parts of other vessels: a lid of a sugar bowl/milk jug, an epergne as well as a circular foot which was originally a basis of some unidentified vessel or a container on feet. A unique element in the collection is a destruct of the so-called barber's bowl (germ. *Barbierbecken*), the primary characteristics of which is a semi-circular opening in the rim. A study of faience objects is a further contribution to research into material culture, hence also into customs of a local community.